

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**MATBAA VE OSMANLI TOPLUMU ARASINDAKİ ENTELEKTÜEL
İLİŞKİLER**

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Selin Kara

Ankara-2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**MATBAA VE OSMANLI TOPLUMU ARASINDAKİ ENTELEKTÜEL
İLİŞKİLER**

Yüksek Lisans Tezi

Selin Kara

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek Dosay GÖKDOĞAN

Ankara-2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

Selin Kara

**MATBAA VE OSMANLI TOPLUMU ARASINDAKİ
ENTELEKTÜEL İLİŞKİLER**

Yüksek Lisans Tezi

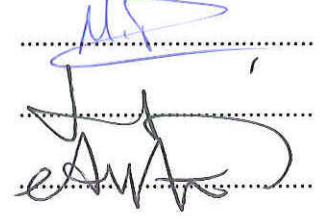
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan
Prof. Dr. İsmail Kemal
Prof. Dr. Ayhan Kaya

Tez Sınavı Tarihi .....03.01.2019.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağımı gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (03/01/2019)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....
Selin Kara

.....
İmzası

İÇİNDEKİLER

Önsöz	iv
Giriş	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
OSMANLIDA MATBAA SERÜVENİ	8
I.I. Osmanlılarda İlk Matbaalar.....	8
I.II. Müteferrika Matbaası.....	9
I.III. Fransa Elçiliği Matbaası	20
I.IV. Mühendishane ve Üsküdar Matbaası	21
I.V. Dârü't- Tıbaatü'l- Âmire	24
I.VI. 1840-1876 Tanzimat Döneminde Basım Faaliyetleri	25
I.VII. Kâğıt Fabrikaları ve Üretimi	26
I.VII.I. Yalova Kâğıt Fabrikası	28
I.VII.II. Beykoz Kâğıt Fabrikası	28
I.VII.III. İzmir Kâğıt Fabrikası	29
I.VII.IV. Hamidiye Kâğıt Fabrikası	30
I.VIII. Bölümün Değerlendirilmesi	31
İKİNCİ BÖLÜM	37
OSMANLI TOPLUMUNUN ENTELLEKTÜEL YAPISI	38
II.I. Okullar, Okuryazarlık ve Kütüphaneler.....	38
II.I.I. Mühendishanelerin Kuruluşu	41

II.I.II. Ortaöğretimde Yenileşme Çabaları	42
II.I.III. Kütüphaneler	44
II.II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Basının Doğuşu ve Gelişimi	47
II.II.I. Osmanlı Topraklarında Yayımlanan Türkçe Gazeteler.....	48
III.II.I.I. Takvîm-i Vekâyi (1831-1843).....	49
II.II.I.II. Ceride-i Havadis (1840-?)	53
II.II.I.III. Tercüman-ı Ahvâl (1860-1866).....	54
II.II.I.IV. Tasvir-i Efkâr (1861-1869)	56
II.II.I.V. Basiret (1869-1878)	57
II.II.II. Basına Yönelik İlk Hukuksal Düzenlemeler	58
II.II.III. Tanzimat Döneminde Yurtdışında Türkçe Basın	61
II.II.III.I. Muhbir (1866-1868)	61
II.II.III.II. Hürriyet (1868-1870)	62
II.II.III.III. Ulûm (1869)	63
II.II.III.IV. İnkılâp (1870)	63
II.II.III.V. İbret (1870-1873)	64
II.II.I.V. Diğer Gazeteler (1866-1876).....	66
II.II.I.VI. Vilâyet Gazeteleri	69
II.II.III. Osmanlı Topraklarında Türkçe Dışındaki Basın Faaliyetleri.....	71
II.II.III.I. Avrupa Dilli Basın	71
II.II.III.II. Yerel Dilli Basın	72

II.III. Çatışma Kuramı, Epistemik Cemaatler ve Aydınlar	73
II.IV. Bölümün Değerlendirilmesi	83
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	94
Özet	101
Abstract	102

ÖNSÖZ

Matbaanın Osmanlı topraklarına geç girişi ve bunun sebepleri üzerine yapılan çalışmalar oldukça fazla olmakla birlikte, son yıllarda matbaanın sosyo-politik etkilerine değinen çalışmalar da yapılmaktadır. Bu çalışmada matbaanın entelektüel alana etkileri ele alınmış olup, özellikle bilim tarihimiz açısından bir kırılma noktası teşkil eden, modern bilim algısının doğuşu üzerine odaklanılmıştır. Teknolojinin toplumsal yapılar üzerinde yarattığı değişimler, araştırmacıları tarihin asıl itici gücünün teknoloji olup olmadığını araştırmaya itmiştir. Teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini analiz eden kuramlar arasında, *teknolojik determinizm* ve *teknolojinin sosyal inşası* kuramları öne çıkmaktadır. Bu çalışma ile söz konusu kuramlar gündeme getirilerek, teknoloji ilişkin sonraki araştırmalara yeni bir bakış açısı kazandırmak amaçlanmıştır.

Başta bu tezin hazırlanmasında katkı ve desteklerini esirgemeyen ve her zaman yol gösteren tez danışmanım sayın Prof. Dr. Melek Dosay GÖKDOĞAN'a ve beni teknoloji tarihi çalışmaya yönlendiren ve çalışmanın genelinde emeği geçen sayın Prof. Dr. Remzi DEMİR'e sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Ayrıca her zaman olduğu gibi bu zorlu tez sürecinde de yanımda olan sevgili anne ve babama da teşekkürü borç sayarım.

GİRİŞ

Matbaanın Osmanlı topraklarına geç girişi araştırmacıların ilgisini uyandırmış ve bu konunun nedenlerine ilişkin pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise matbaanın gelişinden sonraki sürece odaklanılarak, Avrupa’da Rönesans, Reform ve modern bilimlerin doęu gibi gelişmelere yol ačan ve “*matbaa devrimi*” olarak adlandırılan sürecin Osmanlı topraklarında benzer etkiyi yaratmayışının sebepleri araştırılacaktır. Matbaa ve kâğıt Avrupa’dan çok daha önce Çin’de kullanılıyor olmasına rağmen devrim Avrupa’da gerçekleşmiş ve dünya tarihinin seyri değişmiştir. Çin bilim ve teknoloji tarihi üzerine çalışan İngiliz biyo-kimyacı ve tarihçi Joseph Needham, “*Science and Civilization in China*” (1954-2016) adlı hacimli eserinde Çin kültürüne ilişkin tahliller yaparak modern bilimin ve teknolojinin niçin Çin’de gelişemediğini sorgular. Benzer bir sorgulama Remzi Demir’in “*Nerede Hata Yaptık?*” (2015) adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğu için yürütölmüştür. Toby E. Huff’ın “*The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West*” (1993) (“*Modern Bilimin Doęuřu ve Yükseliři: İslam Dünyası, Çin ve Batı*”) (2008) adlı kitabı modern bilimin doğuşuna ilişkin karşılaştırmalı bir inceleme sunmaktadır.

Boris Hessen’in 1931 yılında Londra’da düzenlenen “*II. Uluslararası Bilim Tarihi Sempozyumu*”nda “*The Social and Economic Roots of Newton’s Principia*” (“*Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri*”) (2016) adlı bildirisinde, Newton’un *Principia*’sının döneminin sosyo-ekonomik koşullarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunarak bilim tarihi araştırmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Hessen’in bu iddialı çıkışından birkaç yıl sonra Robert K. Merton, *Osiris*’te yayımlanan “*Science, Technology and Society in Seventeenth Century England*” (1938) adlı çalışmasında, XVII. Yüzyıl İngiltere’inde modern bilim ve teknolojinin doğuşunda etkili olan toplumsal faktörleri inceler.

Böylece tarihsel araştırma kuramla birleşmiş ve bilimin ya da tek tek bilimsel disiplinlerin nasıl ilerlediğine ilişkin tartışma toplumsal boyuta taşınmıştır.

Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren yaşanan teknik gelişmelerle birlikte teknoloji tarihin seyrini değiştirecek güce kavuşmuş, günümüzde ise teknoloji hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Böylece bilimin yapısına ilişkin yürütülen tartışmaların benzeri teknoloji alanına da sıçramış, teknolojinin toplumla girdiği ilişkiyi kuramsal olarak inceleyen yeni bir disiplin ortaya çıkmıştır. Tarihin belirli dönemlerinde bazı teknolojilerin öne çıkması, teknolojinin anlam ve işlevini farklılaştırmış olsa da teknolojiyi, “*insanın doğayı ve toplumu kontrol edip değiştirmek için hem kendi aklını hem de toplumsal akli kullanarak elde ettiği sonuçlar bütünü*” olarak tanımlayabiliriz (Türkcan, 2011 :7). Teknolojinin bireysel ve toplumsal yaşam üzerinde dönüştürücü etkileri olduğu açıktır. Bu noktadan hareketle, teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini inceleyen kuramlar ışığında tarihe bakmak hem geçmişi hem de bugünü daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Teknoloji-toplum ilişkisini analiz eden kuramlar arasında ise “*teknolojik determinizm*” ve “*teknolojinin sosyal inşası (social construction of technology)*” öne çıkmaktadır. Determinist kuram teknolojiyi, toplumun üzerinde bir konuma yerleştirerek kendi içsel dinamikleriyle işleyen ve gelişen bir sistem olarak kabul eder. Determinist bakış açısıyla bireysel faaliyetten ve toplumsal yapıya ait dinamiklerden bağımsız bir güç olarak kabul edilen teknoloji, bu yönüyle tarihi yönlendirme gücüne sahip dışsal bir güç olarak karşımıza çıkıyor. Dolayısıyla bu bakış açısından, örneğin “*banliyö hayatının ortaya çıkışı otomobilin icadının bir sonucudur*”, meşru bir söylemdir. Teknolojiler toplumsal koşullardan bağımsız olarak gelişen ve toplumsal yapıyı değiştirme gücüne sahip sistemlerdir. O halde teknolojiler sistematik etkilere sahiptir ve toplumlar, teknolojik sistemler bütünüdür. Buna göre insan eyleminin sınırlarını çizen, teknolojidir. “*İnsanlar mevcut teknoloji bağlamında hareket ederler ve bu sebeple aralarındaki ilişkiler sadece teknoloji bağlamında anlaşılabilir*” (Sismondo, 2015: 21).

Teknolojik determinizmin farklı görünümüleri¹ olmakla birlikte Bruce Bimber, “*Three Faces of Technological Determinism*” adlı çalışmasında “*nomolojik*”, “*normatif*” ve “*istenmeyen sonuçlar doğuran (unintended consequences)*” olmak üzere üç farklı determinizm biçimi tanımlar (Bimber, 1995: 83-89; Durdağ, 2014: 28). Bimber’a göre, sosyal bilimcilerin teknoloji ve toplum arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu kanıtlama yönündeki çabalarına rağmen, teknolojinin insanlık tarihi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan her açıklamada determinist bir yan bulunmaktadır (Bimber, 1995: 80). Normatif haliyle teknolojik determinizm, teknolojinin politik ve etik kaygılardan uzak, tamamen verimlilik ve gelişme odaklı olduğunda otonom bir yapıya büründüğünü savlar. Bimber’ın normatif alana yerleştirdiği Jacques Ellul, “*The Technological Society*” (1964) adlı eserinde teknolojik bir toplumda yaşadığımızı ve bu yönüyle modern toplumsal yaşamın temel belirleyenin teknoloji olduğunu ileri sürer. “*The Technological System*” (1980)’de ise teknoloji, modern toplumları inşa eden, toplumu oluşturan her bir yapının entegrasyonunu sağlayan bir sistem olarak karşımıza çıkar. Böylece Ellul’un yapıtında “*teknoloji, varoluşu olan bir içerik ya da belirleyici ya da temel ilke olmaktan ziyade bir sistem, bütün parçaları birbirine bağlı genel bir düzenlilik içeren organize olmuş bir bütün*” olarak kabul edilmektedir (Ellul, 1980: 67). Kapalı ve çizgisel bir ilerleme sunan toplum modelleri geçerliliğini yitirmiştir, çünkü “*teknolojik toplum*”, alabildiğine açık ve çok değişkenli bir sistemdir. Ancak Ellul, teknolojiye ilişkin bu türden bir kavrayışın Batı toplumları için geçerliliğini savunurken, bunun evrensel bir kabule dönüştürülmemesi gerektiğinin altını çizer (Ellul, 1980: 67). Ellul’un bu vurgusu, farklı kültürel altyapılara sahip

---

¹ Banu Durdağ’ın (2014) teknolojik determinist yaklaşımı sorguladığı ve alana ilişkin farklı tartışmalara yer verdiği, “5. Uluslararası İşçi ve İletişim Konferansı”nda sunduğu “*Teknoloji ve Toplumsal Değişim İlişkisinde Teknolojik Determinist Yaklaşım ve Farklı Veçheleri*” adlı bildiriden konu üzerine detaylı bilgi edinilebilir.

toplumlar arasındaki yerel farklılıklara dikkat çekmesi bakımından anlamlıdır. Langdon Winner “*Autonomous Technology*” adlı eserinde teknoloji, kendi kurallarını koyan ve bu kurallarla tarihin akışına yön veren, öngörülemez etkileri olan bir güç olarak ele alması bakımından normatif grupta yer alır (Winner, 1977; Bimber, 1995: 85). Teknolojinin toplumsal pratikler üzerinde nedensel bir etkisi olduğunu ve toplumsal değişimin evrileceği olanaklı tek bir durum olduğunu savunan determinist bakış açısı ise *nomolojik* karakterlidir. Bir iktisat tarihçisi olan Robert L. Heilbroner’ın teknolojiyi sosyal ve kültürel pratiklerde bağımsız olarak ele aldığı “*Do Machines Make History?*” adlı çalışması nomolojik determinizmin en bilinen örneğidir. Teknolojik gelişmelerin sabit bir sıralanışı vardır ve her toplum bu gelişme çizgisini takip etmek durumundadır (Heilbroner, 1967; Bimber, 1995: 84). Teknolojik determinizmin “*istenmeyen sonuçlar doğuran*” kategorisinde ise teknolojilerin insan kontrolünün ötesinde birtakım sosyal çıktılar olduğu iddia edilir. Buna göre, sosyal aktörlerin etik-politik kaygılarla teknolojinin seyrini değiştirmesi mümkün değildir (Bimber, 1995: 85).

Teknoloji çalışmalarının temel meselesi değişimin failinin belirlenmesidir. 1980’lerin öncesinde Winner gibi pek çok düşünür teknolojilerin, tarih üzerinde kontrol edilemez bir gücü olduğu düşüncesindeydiler. Dafoe’ya göre ise asıl mesele, teknolojik determinizmin doğru ya da yanlış olup olmadığının sorgulanması değildir. Asıl önemli olan, teknolojinin hangi koşullar altında geliştiği, hangi teknolojilerin nasıl yollardan geçerek toplumu şekillendirdiği ve hangi koşullarda etkilerinin şiddetlendiğinin araştırılmasıdır (Dafoe, 2015: 1050). Teknolojinin kendi iç dinamikleri yoluyla geliştiğini savlayan determinizm, teknolojinin gelişim aşamalarından ziyade sonuçlarıyla ilgilenmektedir.

1980’lerin başında Trevor Pinch ve Wiebe Bijker tarafından geliştirilen *teknolojinin sosyal inşası* kuramı, determinizmin teknolojinin kendi toplumundan bağımsız olarak işlediği fikrine şiddetle karşı çıkarak, toplum ve teknolojinin birlikte inşa edildiklerini savunur. Buna göre, bir teknolojik ürünün icat edilmesi söz konusu teknolojiye ilişkin bilginin, maddi ve

toplumsal koşulların da üretilmesi anlamına gelmektedir. Toplumsal süreçlere dair tek yönlü bir açıklama getiren teknolojik determinizmi, mekanik bir nedenselliğe düşmekle eleştiren Bijker'e göre, teknolojilerin toplumsal bağlamından soyutlanarak anlaşılması mümkün değildir, "*toplum ve teknoloji bir madalyonun iki yüzü gibidirler ve ortaklaşa inşa edilirler*" (Bijker, 1995: 274). Herhangi bir teknolojinin bir toplumda o toplumun tarihsel seyrini değiştirecek denli güçlü etkiler yaratmasında, teknolojiyi kullanan *sosyal grupların* da etkisi vardır. Teknolojilerin sabit bir özü olmadığı gibi mekanik bir şekilde her toplumda aynı etkiyi yaratacak sistematik etkileri olmadığından, teknolojik değişimin anlaşılabilmesi için toplumsal ve maddi bağlamlara bakmak gerekir (Bijker, 2001).

Her iki kuram da gelişen teknolojilerle birlikte toplumsal dinamiklerin değiştiği konusunda hem fikir iken, bu değişimin nasıl ve hangi yönde olduğuna dair getirilen açıklamalar bakımından farklılaşırlar. Teknolojik determinizm, bireysel ve toplumsal dinamikleri tamamen inceleme dışı bırakarak teknolojinin makro düzeyde etkilerine odaklanırken, teknolojinin sosyal inşası kuramı ise toplumsal değişimin failini mikro düzlemdeki etkileşimlerde aramaktadır. Teknolojinin sosyal inşası kuramının temel kavramlarından biri olan ve teknolojilerin gelişiminde rol oynayan "*sosyal gruplar*" ele alınırken ekonomik ve politik ilişkilerden yalıtılmış bir şekilde sunulması kuramın zayıf noktası olarak görülür (Bruun, Hukkinen, 2003: 102-103).

Bu tezin amacı, matbaanın Batı Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimini ve etkilerini karşılaştırmalı olarak incelenerek ve Batı toplumlarının analiziyle geliştirilmiş bu kuramların, Osmanlı toplumsal yapısının teknoloji ile ilişkisinin incelenmesinde elverişli olup olmadığına ilişkin bir tartışma başlatmaktır. Karşılaştırmalı bir analiz sunmak, matbaanın gelişimini etkileyen yerel farkların da sürece dahil edilmesini mümkün kılmaktadır. Çalışmanın kapsamı, ilk Türk matbaası olan Müteferrika Matbaası'nın 1727'de açılmasından Tanzimat devrinin sonuna kadarki süreci içermektedir.

Birinci bölümde matbaanın Osmanlı topraklarına girişi ve gelişim süreci aktarılmıştır. Matbaanın başarılı olması için gerekli olan kâğıt üretiminin de sağlanması amacıyla kâğıt fabrikaları kurulmuş, ancak yeterli fayda sağlanamamıştır. Teknolojik aktarım için gerekli olan teknik bilgi ve iş gücü Avrupa'dan, sermaye ise devletten sağlanıyordu. Teknolojinin gelişebilmesi için bu teknolojinin sürekliliğini sağlayacak uzmanların yetiştirilmesi gerekiyordu. Zira hem teknolojiyi hem de teknik bilgiyi dışarıdan temin etmek pahalıya mal olmuş, beklenenin aksine kitap fiyatlarında yeterince azalma olamamıştır. Tarihsel bilgiler aktarıldıktan sonra birinci bölümün değerlendirilmesi yapılmış; burada basılan kitapların türleri ve el yazması kültüründen basma kitap kültürüne geçişin hem teknik hem de kültürel olarak yarattığı kırılmaya değinilmiştir.

İkinci bölümde ise bilginin kitlelere ulaşım araçları olan eğitim kurumları ve kütüphanelerde ortaya çıkan değişiklikler ve bilginin halk tabanına ulaşmasına aracılık eden gazetelerin ortaya çıkış süreci aktarılmıştır. Batı Avrupa'da matbaaların öncelikle ticaret şehirlerinde konumlanması basım faaliyetlerine ciddi sermaye yatırımlarını, dolayısıyla teknik gelişmeyi de beraberinde getirmiş, bu gelişmelere bağlı olarak kitap fiyatlarını da düşürmüştür. Böylece bilginin dağılması yalnızca kültürel bir eylem olarak kalmayıp, aynı zamanda kâr amacıyla yapılan ve rekabet içeren bir iş kolu haline gelmiştir. O halde basılan kitaplar da okuyucunun ilgisine göre belirleniyordu; yani kitap basım ve satış faaliyetleri kapitalizmin bir ürünü olan "*tüketim toplumu*"yla ilişkisi dahilinde şekilleniyordu. Avrupa'da bilginin okuyucuyla buluşmasında, yalnızca öğrencilerin kullanımıyla sınırlı kalmayıp, halkın okuma talebine de karşılık veren kütüphanelerin etkisi olurken, Osmanlı'da ise durum bunun tam tersidir. Okuma-yazma oranlarının oldukça düşük olduğu Osmanlı toplumunda kitaba yönelik ciddi bir talep olmamış, kütüphane kullanıcıları öğrencilerle sınırlı kalmıştır. İkinci bölümün son kısmında, medrese tahsilli ulemanın karşısında yeni epistemik cemaatin doğuşu çatışma kuramı bağlamında tartışmaya açılmıştır. Matbaanın Osmanlı toplumunda yarattığı en büyük

etki sanıyorum ki modern bilim algısının doğuş koşullarını oluşturmasıdır. İkinci bölüm değerlendirilirken, Osmanlı topraklarında ilk *Kur'an*'ın basılması tartişmalarına yer verilmiş, böylece İslâm dininin, bilimsel faaliyetler üzerindeki etkisi ve geleneksel ilim algısında meydana gelen kırılma değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde ise yukarıda kısaca bahsedilen kuramlar temelinde Osmanlı topraklarında matbaanın gelişim süreci ve Osmanlıların bilimsel ve teknolojik aktarıma yaklaşımı değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDA MATBAA SERÜVENİ

I.I. Osmanlılarda İlk Matbaalar

1727'de Müteferrika Matbaası'nın kuruluşundan önce Osmanlı topraklarında azınlıklar tarafından kurulan matbaalar olduğu bilinmektedir. Avram Galanti'nin belirttiğine göre, 1492'de İspanya'dan kaçarak özellikle İstanbul ve Selanik şehirlerine sığınan Yahudiler yanlarında getirdikleri matbaaları 1493'te faaliyete geçirmişler ve ilk olarak *Tevrat ve Yorumu*'nu basmışlardır. (Galanti, 1947: 17). Mistakidis Efendi'ye göre ise, ilk eser 1490 yılında basılmış olan Josef Ben Gorion'un *İbrani Tarihi*'dir (Mikdakidis, 1912: 5). İstanbul'daki ilk Yahudi matbaasının kuruluşuna ilişkin çeşitli kaynaklarda farklı tarihlere rastlıyor olmamız yalnızca İspanya ve Portekiz'deki zulümden kaçanların yanlarında matbaa getirmediğini; aynı zamanda, Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler'in de kendi matbaalarını kurduklarını gösterir. İstanbul dışında Selanik, Edirne ve İzmir'de de basımevleri kurdukları bilinmektedir. Arapça ve Türkçe eser basmaları yasaklandığından, Yahudiler İbranice, İspanyolca, Yunanca ve Latince eserler basmışlardır (Ersoy, 1959: 19).

1567'de ise Ermeni matbaacı Abgar (Abgar Tıbir), Venedik'ten getirdiği makine ve malzemeler ile ilk Ermeni matbaasını kurmuştur (Oral, 1967: 42-43). Abgar, bu zanaatı Venedikte öğrenmiş ve patrik Sebasti Mikael'in yardımlarıyla 1557'de İstanbul'da bir matbaa kurmuştur. Bu matbaa aracılığıyla çeşitli dergi ve kitaplar basmışlardır. Bunlar çoğunlukla din ağırlıklı olmakla beraber tarih, coğrafya ve astroloji alanlarında da kitaplar basılmıştır. Ancak Ermeni matbaalarının çoğu siyasi etkinliklere karıştıkları için kapatılmış, geriye kalanlar da 1728'de çıkan yangında yok olmuştur. Bundan sonra pek çok Ermeni matbaası kurulmuş; kitapların yanı sıra gazete ve dergiler de basılmıştır. 1567-1923 yılları arasında Osmanlı Topraklarında İstanbul'da 131, taşrada 63 matbaa kurulmuş; Ermenice ve Türkçe olmak üzere toplam 598 gazete ve dergi basılmıştır (Kabacalı, 2000: 12).

Matbaacılık faaliyetlerine 17. yüzyılda başlayan Rumlar ise ilk matbaalarını Patrik Cyrille Lucaris zamanında Patrikhane'de kurmuş ancak cizvitlerin baltalaması üzerine yalnızca

bir yıl faaliyet gösterebilmiştir. XIX. yüzyılda basım faaliyetlerine yeniden başlayan Rumlar, matbaayı bir isyan aracı olarak kullanmaları sebebiyle Osmanlı devleti tarafından kapatılmıştır (Ersoy, 1959: 21).

Azınlıklar dışında Cizvitler de 1703'te İstanbul'da birkaç matbaa kurmuş ancak din misyonerliği yaptıkları gerekçesiyle kapatılmıştır (Oral, 1967: 43). 1728'e kadar Osmanlı topraklarında Türkçe eser basılmamış olmakla birlikte Avrupa'da Türkçe ve Arapça çeşitli eserler basılmıştı. İlk Arapça eser İtalya'nın Fano kentinde 1514'te basılmış, 1593'te "*El Kanun Fî't-Tıb*" ve 1594'te "*Tahrir-ül Öklides fî Usûl ül Hendese*" adlı eserler basılmıştır. Türkçe olarak ise, 1612'de "*Institutionum linguae de Turcicoe*" adlı bir gramer kitabı ile 1630'da "*Rudimenta grammatices Turcicoe*" adlı bir eser basılmıştır (Ersoy, 1959: 22). Sonuç olarak 1494'ten 1729'da Müteferrika Matbaası'nda ilk kitap basılincaya kadar İstanbul'da, Halep'te, Selânik'te azınlıkların veya misyonerlerin kurduğu toplam 37 basımevi vardır (Ersoy, 1959: 51-53; Baysal, 2010: 3). Bu basımevlerinde Türkçe ve Arapça eser basmak yasaklanmış, Müteferrika Matbaası kuruluncaya kadar Türk kültürü ile ilgili herhangi bir eser yayımlanmamıştır (Baysal, 2010: 4).

I.II. Müteferrika Matbaası

XVIII. yüzyılın başlarında çeşitli Avrupa başkentlerine gönderilen Osmanlı elçileri görevleri dışında Avrupa medeniyetinin ülke kalkınması ve eğitim alanındaki uygulamalarına ilişkin bilgiler toplamakla da görevlendirilmişti. İşte bu gibi görevlerle Ekim 1720'de Paris'e gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi gözlemlerini anlattığı *Sefaretname*'sini kaleme almıştır. *Sefaretname*'de yazarlar özellikle dönemin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yı etkilemiş ve yapmak istediği yenilikler için bir ilham kaynağı olmuştur. Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin beraberinde götürdüğü oğlu Said Mehmed Efendi matbaanın

faydalarını görerek Osmanlı topraklarında ilk Türk matbaasının kuruluşuna öncülük etmiştir. Böylece ilk kez askeri alan dışında Osmanlı kültür ve düşünce hayatını derinden etkileyecek bir Batılı teknolojik yenilik benimsenmiştir (Yurdaydın, 2011: 300-301).

1719'dan beri matbaanın kuruluşu için çabalayan İbrahim Müteferrika, Said Mehmed Efendi ile birlikte çalışarak bu amacını gerçekleştirebilmiştir. Matbaanın ve basılmış eserlerin çeşitli faydalarını anlattığı “*Vesiletü't-tubâa*” adlı bir risale kaleme alarak Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya sunmuştur. Padişah'ın fermanı ve Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin fetvası alınarak, ilk Osmanlı matbaası 1727 yılında resmi olarak kurulmuştur (Oral, 1967: 48).

I.II.I. Müteferrikanın Yapıtları

a. Çeviriler:

1. “*Târîh-i Seyyâh*”: Müteferrika'nın çevirdiği ilk eser olan *Târîh-i Seyyâh*, Polonyalı bir Cizvit misyoner olan Tadee Krozinski adlı papazın ilk olarak Paris'te Latince yayımlanan ancak daha sonra “*Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Agvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm -ı Binâyı Devlet-i Şâhân-ı Safaviyân*” (Afganlıların Ortaya Çıkışı ve Safavi Şahlarının Devlet Binasının Çöküş Sebebi Hakkındaki Gezgin Tarihi) adıyla yayımlanan ancak daha çok “*Târîh-i Seyyâh*” adıyla bilinen rûznâmedir. Aynı zamanda Müteferrika matbaasında basılan üçüncü eserdir. Kitapta Afganlıların İran'ı istila etmeleri ve İranlıların yaptıkları savaşıardan bahsedilmektedir (Topdemir, 2002: 7-8).

2. **“Füyûzât-ı Mıknatısiye”**¹ (1732) (Pusulanın Yararları): Müteferrika'nın ikinci çevirisi ve matbaasında basılan onuncu kitap olan bu yapıt Batı'da yayımlanmış çeşitli eserlerden bir derleme olup, pusulanın faydalarına ve nasıl kullanılacağına ilişkin bilgiler içermektedir (Topdemir, 2002: 8-9).

Bunlar dışında, Müteferrika'nın çevirdiği ancak basılmayan bir diğer kitap ise *“Mecmua-i Hey'et el-Kadim ve el-Cedid”* (Eski ve Yeni Astronomi Kitabı)'dır. III. Ahmet'in emriyle, Hollandalı kozmograf, coğrafyacı ve matematikçi Andreas Cellarius'un (c.1596-1665) birinci baskısı 1660 ve ikinci baskısı 1708'de yapılmış olan *“Atlas Coelestis”* ya da *“Harmonica Macrocosmica, Seu Atlas Universalis et Novus Totius Universi Creati”* (Gök Atlası, Evrensel Uyum ya da Yaratılmış Bütün Evrenin Evrensel ve Yeni Atlası) adlı çalışmasından yapılan çevirilerden oluşmaktadır (Topdemir, 2002: 9-10).

b. Yazdığı Kitaplar

1. **“Risâle-i İslâmiye”** (1710) (İslâm Risâlesi): Dinî kitap olduğu için basılmayan bu eserinde Müteferrika Tevrat ve İncil'i Üniteryenci bir bakış açısıyla ele alarak tevhid fikrini savunmaktadır (Topdemir, 2002: 10).

2. **“Vesîle el-Tıbâ'a”** (1726) (Matbâanın Gerekleri): Müteferrika matbaanın gerekliliği, önemi ve sağlayacağı yararları anlattığı 10 maddeden oluşan bu risâleyi daha sonra yayınladığı *Vankulu Sözlüğü*'nün başına da eklemiştir (Topdemir, 2002: 11).

---

¹ Bu çalışmanın içeriğine ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Şahap Demirel, *“İbrahim Müteferrika'nın Füyûzât-ı Mıknatısiye Adlı Kitabı”*, D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ankara, 1982, ss. 264-330.

3. **“Usûl el-Hikem fî Nizâm el-Ümem”** (Milletlerin Düzeni Hakkında Teknik Düşünceler): Müteferrika'nın yazdığı üçüncü kitap olan Usûl el-Hikem fî Nizâm el-Ümem adından da anlaşılacağı üzere bir tür siyasetnamedir. Kitap Baron Reviczki tarafından *“Traité de la Tactique ou Méthode Artificielle pour Ordonnance des Troupes”* (Orduların Düzenlenmesi için Taktik ya da Teknik Yöntem Kitabı) adıyla 1769'da Fransa'da da yayımlanmıştır (Berkes, 1962: 717; Topdemir, 2002: 12).

I.II.II. Müteferrika Matbaasında Basılan Eserler

1. **“Kitâb-ı Lügat-ı Vankulu”**: Bu kitap, İmâm Ebû Nasr İsmâil ibn Hammad el-Cevherî tarafından yazılmış Sihâh el-Cevherî adlı Arapça sözlüğün Mehmed ibn Mustafa el-Vânî tarafından yapılmış Türkçe çevirisidir. Dörder sayfalık formlar halinde ilk cildi 666 ikincisi 756 olmak üzere toplam 1422 sayfadan oluşan kitap, 30 Mart 1729'da 1000 nüsha olarak basılmıştır. Eserin el yazması 350 kuruşken matbaada basılan nüshası 35 kuruştur. Müteferrika'nın kendi ifadesiyle bu kitap, *“Matbaacılığın teşvik eder mahiyette”* idi (Topdemir, 2002: 39-40).

2. **“Tuhfe el-Kibâr fî Esfâr el-Bihâr” (Deniz Savaşları)**: Kâtib Çelebi'nin Osmanlıların deniz savaşlarını anlattığı ve bazı haritalar da içeren Deniz Savaşları adlı eseri 29 Mayıs 1729'da 1000 adet olarak basılmıştır. 150 sayfa ve 5 haritadan oluşur. Fiyatı 3 kuruş veya 12 franktır (Topdemir, 2002: 40-41).

3. **“Târîh-i Seyyâh” (Afganlıların Ortaya Çıkışı ve Safavi Şahlarının Devlet Binasının Çöküş Sebebi Hakkında)**: Müteferrika'nın Türkçeye çevirdiği bu kitap 26 Ağustos

1729’da 1200 adet olarak basılmış; 3 kuruş ya da 6 franktan satışa sunulmuştur. (Kitaba ilişkin diğer detaylar yukarıda verilmiştir.) (Topdemir, 2002: 42).

4. **“Târîh-i Hind-i Garbî” (Amerika veya Batı Hindistan Tarihi):** Emîr Mehmed ibn Emîr Hasan ibn Sinân ibn Ahmed el-Niksârî el-Su’ûdî tarafından yazılmış olan eser 5 Nisan 1730’da 500 nüsha olarak basılmıştır. 182 sayfadan oluşan kitap dört harita içermektedir. Kitabın fiyatı 3 kuruş veya 6 franktır (Topdemir, 2002: 42).

5. **“Târîh-i Timur-i Gürgân” (Timurlenk Tarihi):** İbn Arabşâh’ın eseri olup Hüseyin Murtezâ Nazmizâde tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 129 sayfalık bu eser 18 Mayıs 1730’da 500 adet olarak basılmış, 3 kuruş/6 franktan satışa sunulmuştur (Topdemir, 2002: 42-43).

6. **“Târîh-i Mısr-i Kadîm ve Mısr-i Cedîd” (Mısır’ın Eski ve Yeni Tarihi):** Süheylî Efendi’nin yazmış olduğu ve iki ciltten oluşan bu kitap 17 Haziran 1730’da 500 adet basılmış, 3 kuruş veya 6 franktan satılmıştır (Topdemir, 2002: 43).

7. **“Gülşen-i Hulefâ” (Halifeler Tarihi):** Nazmizâde Hüseyin Murtezâ Efendi’nin yazmış olduğu kitap büyük boy 130 sayfadan oluşmaktadır. 16 Ağustos 1730 yılında 500 adet basılmış, 5 kuruş veya 15 franka satılmıştır (Topdemir, 2002: 44).

8. **“Grammaire Turque” (“Türkçe Grameri veya Türk Dilini Öğrenmek İçin Kolay Yöntem”):** Johann Babtist Holderman’ın “Grammaire Turque -ou Methode Courte et

Facile Pour Apprendre la Langue Turque” adlı eseri Fransızlara Türkçeyi kolay öğretmek amacıyla 1730 basılmış 194 sayfalık bir gramer kitabıdır. Türkiye’de 3 kuruş, Fransa’da 40 franktan satılmıştır (Topdemir, 2002: 44).

9. “*Usûl el-Hikem fî Nizâm el-Ümem*” (“Milletlerin Düzeni Hakkında Yöntemsel Düşünceler”): İbrahim Müteferrika’nın yazmış olduğu bu eser 13 Şubat 1732’de 500 adet basılmış olup, 1 kuruş veya 30/100 franka satılmıştır. Üç bölümden oluşan bu kitabında Müteferrika Osmanlı’nın Batı karşısında gerileyişinin nedenlerini ve ıslahat çarelerini tartışmaktadır (Topdemir, 2002: 44-46).

10. “*Füyûzât-ı Mıknatısiye*”: 27 Şubat 1732’de 500 adet basılmış 1 kuruş veya 30/100 franktan satılmıştır (Topdemir, 2002: 46).

11. “*Cihânnümâ*”: Kâtib Çelebi’nin coğrafya ve tarih kitabı olan bu kitabı 3 Temmuz 1732’de 500 adet basılmış olup ciltsiz olanlar 30 ciltli olanlar ise 44 kuruştan veya 90/150 franktan satışa sunulmuştur. 1396 sayfa olup 39 harita içermektedir. Bu kitap, yalnız bilim adamları tarafından değil aynı zamanda öğrenmeye hevesli geniş halk kitlesi tarafından da büyük ilgi görmüştür. Kitabın yazma aslının tamamı basılmamış, ancak Müteferrika tarafından birtakım eklemeler yapılmıştır. Kopernik, Descartes ve Galileo Galilei’nin görüşlerine yer verilmiştir (Topdemir, 2002: 46-47).

12. “*Takvîm el-Tevârîh*” (Kronoloji Cetvelleri): Kâtib Çelebi’nin yazmış olduğu Takvîm el-Tevârîh bir tür padişahlar tarihi kitabıdır. Kitap ilk insanın yaratılışından başlayarak

Hz. Muhammed'in hicretinden önceki ve sonraki yıllardaki olayları anlatmaktadır. 14 Haziran 1733 yılında 500 adet basılan ve 3 kuruştan satılan kitabın frank değeri İstanbul için 15 Fransa için 34'tür (Topdemir, 2002: 47-48).

13. “Kitâb-ı Târîh-i Nâimâ” (Nâimâ Tarihi): Nâimâ tarafından Türkçe olarak yazılmış iki ciltlik bir Osmanlı tarihidir. 1734 yılında basılan bu eserin satış fiyatı 75 franktır. 1734'te Nâimâ Tarihi'nin basımından sonra matbaa beş yıl çalışmamış; bunun sebebine ilişkin ise kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır (Topdemir, 2002: 48).

14. “Târîh-i Râşid”: Râşid Efendi tarafından yazılan 1660-1721 yılları arasındaki olayları konu alan kitap 17 Şubat 1741'de basılmış kitabın, fiyatı 30 kuruş, ciltli basımı ise 40 kuruş veya 90/120 franktır (Topdemir, 2002: 48).

15. “Târîh-i Asım”: Çelebizâde Asım Efendi'nin yazmış olduğu ve 17 Şubat 1741'de basılan bu kitap 1721-1728 yılları arasındaki olayları ele almaktadır. 311 sayfalık kitap *Târîh-i Râşid* ile birlikte ciltli 40 ciltli 30 kuruştan satılmıştır (Topdemir, 2002: 48-49).

16. “Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna” (“Bosna Savaşlarının Durumu”): Bosnalı Ömer Efendi tarafından kaleme alınan “*Bosna Savaşlarının Durumu*”, 62 sayfalık küçük bir kitap olup 19 Mart 1741'de basılmış, 6 franktan satışa sunulmuştur (Topdemir, 2002: 49).

17. **“Kitâb Lisân el-Acem el-Müsemmâ bi-Ferheng-i Şuûri”**: Bu kitap Şuûri Hasan Efendi'nin yazmış olduğu iki ciltlik bir Acemce-Türkçe Sözlük'tür. 1 Ekim 1742'de basılmış, ciltsiz 120 frank ciltli ve tezhipli olanı ise 150 franktan satılmıştır (Topdemir, 2002: 49).

Müteferrika'nın ölümünden iki yıl sonra, kendisinin yetiştirdiği İbrahim ve Ahmet Efendiler matbaanın yeniden faaliyete geçmesi için I. Mahmud'a başvurmuş, ancak matbaanın yeniden basıma başlaması ancak 1754'te mümkün olabilmiştir. 1755-1756 yılları içerisinde yalnızca “*Vankulu Sözlüğü*” yeniden basılmış onun dışında herhangi başka bir eser daha yayımlanamamıştır. 1783 yılına kadar matbaa tamamen devre dışı kalmış, bu tarihte Vâsîf ve Râşid Efendiler 2 yıl birlikte, daha sonra 4 yıl Râşid Efendi tek başına çalıştırmıştır. Bu gibi zorlukların üstesinden gelindikten sonra 1783-1785 tarihleri arasında Râşid Efendi tarafından *İzzî Tarihi*, *Suphî Tarihi* ve *İ'rabü'l-Kâfiye* adlı eserler bastırılmış ancak basılan kitaplar satılmayınca kitap basım faaliyetlerine bir süre ara verilmiştir. Daha sonra matbaada, Marquis Sébastien Vauban'ın yazıp Kostantin Ipsilânti'nin çevirdiği askerlikle ilgili üç kitap “*Fenn-i Harb*” (1792), “*Fenn-i Lağım*” (1793) ve “*Fenn-i Muhâsara*” (1794)) basılmıştır. 1794 yılından sonra ise matbaa tamamen kapanmış, Râşid Efendi de basımcılığı bıraktığını bildirmiştir. 66 yıllık serüveni boyunca Müteferrika matbaası toplamda ancak 18 yıl faaliyet gösterebilmiş, 48 yıl çeşitli gerekçelerle kapalı kalmıştır (Topdemir, 2002: 49-51).

Tablo-1. “Müteferrika Matbaası’nda Basılan Kitapların Basım Tarihlerine Göre Dökümü” (Topdemir, 2002; 60)

Sıra No	Kitabın Adı	Baskı Sayısı	Cilt Sayısı	Sayfa Sayısı	Basıldığı Yıl	Fiyatı
1	Kitab-ı Lügat-ı Vankulu (Arapça-Türkçe Vankulu Sözlüğü)	1000	2	I.Cilt 666 II.Cilt 756	31 Ocak 1729 (Gurre-i Receb 1141)	35 Kuruş 120 Frank
2	Tuhfet el-Kibâr fî Esfâr el-Bihâr (Deniz Savaşları)	1000	1	150	29 Mayıs 1729 (Gurre-i Zilkade 1141)	3 Kuruş 12 Frank
3	Târîh-i Seyyâh	1200	1	194	26 Ağustos 1729 (Gurre-i Safer 1142)	3 Kuruş 6 Frank
4	Târîh-i Hind-i Garbî (Amerika veya Batı Hindistan Tarihi)	500	1	182	5 Nisan 1730 (Evasıt-ı Ramazan 1141)	3 Kuruş 6 Frank
5	Târîh-i Timur-i Gûrgân (Timurlenk Tarihi)	500	1	258	18 Mayıs 1730 (Gurre-i Zilkade 1142)	3 Kuruş 6 Frank
6	Târîh-i Mısır-i Kadîm ve Mısır-i Cedîd (Mısır’ın Eski ve Yeni Tarihi)	500	2	I.Cilt 130 II.Cilt 102	17 Haziran 1730 (Gurre-i Zilhicce 1142)	3 Kuruş 9 Frank
7	Gülşen-i Hulefâ (Halifeler Tarihi)	500	1	130	16 Ağustos 1730 (Gurre-i Safer 1143)	5 Kuruş 15 Frank

8	Grammaire Turque -ou Methode Courte et Facile Pour Apprendre la Langue Turque (Türkçe Gramerini veya Türk Dilini Öğrenmek İçin Kolay Yöntem)	1000		194	1730	3 Kuruş 40 Frank
9	Usûl el-Hikem fi Nizâm el- Ümem (Milletlerin Düzeni Hakkında Yöntemsel Düşünceler)	500	1	96	13 Şubat 1732 (Evasıt-1 Şaban 1144)	1 Kuruş 30/100 Frank
10	Füyûzât-ı Mıknâtisiye (Pusulânın Yararları)	500	1	46	27 Şubat 1732 (Gurre-i Ramazan 1144)	1 Kuruş 30/100 Frank
11	Cihânnümâ	500	1	698	3 Temmuz 1732 (10 Muharrem 1145)	30/44 Kuruş 90/150 Frank
12	Takvîm el- Tevârîh (Kronoloji Cetvelleri)	500	1	247	14 Haziran 1733 (Gurre-i Muharrem 1146)	3 Kuruş, İstanbul'da 15 Fransa'da 38 Frank
13	Kitâb Târîh-i Nâimâ (Nâimâ Târîh)	500	2	I.Cilt 701 II.Cilt 711	18 Haziran 1734 (Evâsıt-1 Muharrem 1147) 14 Ekim 1734 (Evâsıt-1 Cemad el-	75 Frank

					evvel 1147)	
14	Târîh-i Râşid	Belirsiz	2	I.Cilt 554 II.Cilt 610	17 Şubat 1741 (Gurre-i Zilkade 1153)	30, 40 Kuruş 90/120 Frank
15	Târîh-i Asım	Belirsiz	3	I.Cilt 316	17 Şubat 1741 (Gurre-i Zilhicce 1153)	30, 40 Kuruş 90/120 Frank
16	Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna (Bosna Savaşları)	Belirsiz	1	124	19 Mart 1741 (Gurre-i Muharrem 1154)	6 Frank
17	Kitâb Lisân el- Acem el- Müsemmâ bi- Ferhang-i Şuûri adlı Acemce- Türkçe Sözlük	Belirsiz	2	I.Cilt 454 II.Cilt 450	1 Ekim 1742 (Gurre-i Şaban 1155)	120, 150 Frank
18	Kitab-ı Lügat-ı Vankulu (Arapça Türkçe Vankulu Sözlüğü)	1000 2. Baskı	2	I.Cilt 666 II.Cilt 756	1755- 1756	
19	Sami, Şâkir ve Suphi Tarihleri			476	1783	
20	Tarihi İzzi			589	1784	
21	Kâfiye				1786	
22	Fenn-i Harb				1792	
23	Fenn-i Lâğım				1793	
24	Fenn-i Muhâsara				1794	

I.III. Fransa Elçiliği Matbaası

Müteferrika matbaasının kapalı kaldığı yıllarda Fransa Elçiliği matbaayı satın almak istemiş ancak I. Abdülhamid'in emriyle matbaa Raşid ve Vasıf Efendilere verilmiştir. Bunun üzerine elçilik Fransa'dan baskı makineleri ve matbaa araç gereçleri getirterek 1875 yılında kendi basım evini kurmuştur. Matbaa dönemin Fransız Elçisi Choiseul le Gauffier tarafından kurulmuş, Jean Simon tarafından çalıştırılmıştır (Kabacalı, 2000: 27).

II. Mahmud'un 1734'te Üsküdar'da "*Humbarahâne ve Mühendishâne*" adıyla açtığı okulda okutulmak üzere Fransa Elçiliği Matbaası'nda Türkçe kitaplar basılmıştır. Bu kitaplardan ilki, Hendesehâne'de hocalık yapmış olan Jean de le Lafitte Clavé tarafından yazılan "*Usulü'l-Maarif fi Tertibü'l-Ordu*" (1786) adını taşıyan ordunun düzenlenmesine ilişkin yöntemler sunan bir kitaptır. İkinci kitap ise "*Usulü'l-Maarif fi Vecb-i Tasfif-i Sefain-i Donanma*"dır. Fransa Deniz Kuvvetleri Komutanı De Truguet tarafından kaleme alınan bu kitap donanma gemilerinin düzenlenmesine ilişkin bilgiler vermektedir. Kabacalı'nın aktardığına göre bu matbaada üçüncü bir kitap daha basılmıştır. De Truguet tarafından yazılan *Risalet fi Kavaninü'l Melahat Ameliyyen* adlı kitap 1787 yılında basılmıştır (Kabacalı, 2000: 28). Bu matbaada ayrıca 1790 yılında, Türkçe öğrenmek isteyen Fransızlar için "*Elements de la language Turque*" adlı bir kitap da basılmıştır. Dönemin genel özelliği itibariyle Fransızlar ile ilişkiler yalnızca ticari boyutla kalmamış hem askeri eğitim hem de tersane yapımı gibi faaliyetler için Fransız uzmanlar getirtilmiştir. Bu nedenle Fransız matbaasında Türkçe kitaplar basılması oldukça doğaldır (Kabacalı, 2000: 27-28).

I.IV. Mühendishane ve Üsküdar Matbaası

1734'te Üsküdar'da açılan Humbarahâne ve Mühendishâne adıyla açılan okul 1759'da Haliç Karaağaç'ta yarı gizli olarak yeniden eğitime başlamıştır. 1770 Çeşme Deniz Savaşı'nın kaybedilmesiyle denizcilik ve donanma konusunda Fransızlardan yardım alma yoluna gidilmiştir. Donanmalarda coğrafya ve hendese bilenlerin bulunmasını sağlamak amacıyla ilk olarak 1776'da Tersane'de bir Hendese Odası açılarak Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'un temelleri atılmış oldu. 1784'te Hendese Odası yeni binasına taşınmış, burada Lafitte-Clave, Monier gibi Fransa'dan getirtilen mühendislerin ders vermesi sağlanmıştır (Kabacalı, 2000: 31).

III. Selim döneminde *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*'un (1795) açılması ile matbaaya duyulan ihtiyaç artmış ve Râşid Efendi'de hazır bulunan (Mütererrika Matbaası'na ait) matbaa takımları devletçe satın alınarak 1797'de bu binanın alt katına *Basmahâne Odası* olarak adlandırılan Mühendishâne Matbaası kurulmuştur. Mühendishâne'de yetişecek öğrencilere hendese ve hesaplara alakalı okutulması gereken kitapların- özellikle haritalı ve şekilli kitapların elle yazılmasındaki güçlükler dikkate alınarak- hızlı, standart ve hatasız bir şekilde çoğaltılması için bu matbaanın kurulması gerekli görülmüştür. Ancak neticeye bakıldığında bu matbaada basılan teknik kitapların yeterli sayıda olmadığı görülür (Beydilli, 1995: 99).

Matbaa kurulduktan sonra daha önce matbaada çalışmış kişilerce basım alet ve tezgâhları onarılmış ve elden geçirilmiş ancak bunların tekrar kullanılacak hale getirilmesi satın alınan fiyatın neredeyse iki katına mal olmuştur (Beydilli, 1995: 104).

I.IV.I. Mühendishâne Matbaasında Basılan Eserler:

1. **“Mehâhü’l-Miyah” (1797) (Su Risâlesi):** Mühendishâne matbaasında basılan ilk kitap olup İstanbul’un çeşme ve suları hakkındadır.

2. **“Usûl-i Hendese” (1797-98) (Öklides Hendesesi):** Mühendishâne’nin ikinci halifesi Hüseyin Rıfki Efendi ile İngiliz asıllı bir mühendis olan Selim’in Bonnycastle’dan çevirdikleri eser.

3. **“Tableau des Nouveaux Règlements de l’Empire Ottoman” (1798):** Mahmûd Râ’if Efendi’nin “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yeni Düzenlemelerin Genel Görünümü” şeklinde çevrilebilecek eseridir.

4. **“Tuhfe-i Vehbî” (1798):** Şâhidî’nin eserine dayanarak Sünbülzâde Vehbî tarafından hazırlanmış olan Farsça-Türkçe lügat. 1804, 1809, 1817 ve 1823’te yeniden basılmıştır.

5. **“Evrâk” (1798-99):** Fransızlar’ın eline geçen eski Venedik adalarının Rusya ile yapılan ittifak aracılığıyla geri alınması için başlatılan seferler sırasında ada halkına dağıtılan Rumca propaganda broşürleri.

6. **“Tibyân-ı nâfî der Terceme-i Burhân-ı Katı” (1799):** Hüseyin bin Halefî-i Tebrizî’nin Farsça lügatlerden derleyerek hazırladığı ve mütercim Ahmed Âsım tarafından çevirisi yapılan eser.

7. **“Evrâk” (1799-1800):** Eski Venedik adalarının Fransızlar’dan geri alınması üzerine Mısır’daki işgalci Fransız askerlerinin huzurunu kaçırmak için hazırlanmış olan Fransızca propaganda broşürleri.

8. **“Şerh-i Tuhfe-i Vehbî” (1800):** Ahmed Hayatî Efendi tarafından Tuhfe-i Vehbî’ye yapılan şerh.

9. **“Telhîsü’l-eşkâl” (1801):** Hüseyin Rıfkı Efendi’nin ders kitabı olarak okutulan ve 1805 ile 1806’da yeniden basılan bu eseri Lağım fenni ve endahı ile ilgilidir.

10. **“Lehçetü’l-lugat” (1801):** Şeyhülislâm Es’ad Efendi’nin hazırladığı Türkçe-Arapça-Farsça lügat.

11. **“Usûl-ı Hendese ve Müsellesât” (1805):** 1806’da Mühendishâne’de ders kitabı olarak okutulmak üzere yeniden basılmıştır.

Basımevi yer yetersizliği gerekçesi ile 1802’de önce Kapalıfırın semtine taşınmış, ancak henüz matbaa çalıştırılmadan burasının da yetersiz olduğu düşünülerek aynı yıl Üsküdar’a taşınmıştır. Üsküdar’a taşınmasından önce devlet tarafından işletilen matbaa daha sonra döner sermaye benzeri bir sistemle kar-zarar usulüne göre çalıştırılmıştır. Artık yalnızca mühendishane öğrencileri için kitap basılmakla yetinilmeyecek ve piyasada aranan diğer kitaplar da basılacaktı. Basımcılık tekeli devam ettiği için Müslüman olmayanların dinsel kitaplarının basılması dahi söz konusu idi. Beş yıl boyunca Abdurrahman Sami Efendi’nin yöneticiliğini üstlendiği Üsküdar Matbaası 1807’de kitapların satılmaması, sermaye yetersizliği

gibi sebeplerle işlerliğini yitirdi. 1808’de II. Mahmud’un tahta çıkmasından sonra başlayan Yeniçeri ayaklanması sırasında ciddi hasara uğradı. 7 Haziran 1824’te ise basımevi Beyazıt’ta Takvimhâne caddesinde bulunan İbrahim Paşa Camii’nin yanındaki Kaptan Paşa Hamamı’na taşındı. Üsküdar Matbaası’nda toplam 73 eser basıldı (Kabacalı, 2000: 32-34).

I.V. Dârü’t- Tıbaatü’l- Âmire

1831 yılında Üsküdar Matbaası’nın taşındığı Kaptan Paşa Hamamı’nın bitişiğindeki bina satın alınarak *Takvîm-i Vekâyi*’nin basılması için *Takvimhâne-i Âmire* matbaası kuruldu ve iki matbaa aynı yönetim altında birleştirildi. Bu matbaada kitap da basılmış ancak basım yeri olarak farklı isimler kullanılmıştır. “*Dârü’t Tıbaatü’l-Âmire*”, “*Takvimhâne-i Âmire*”, “*Matbaa-i Âmire*”, “*Basmahâne-i Âmire*”, “*Matbaa-i Dârüs-Saltanat-ı Seniye*”, “*Matbaa-i Kürsiyü’l Hilafeti’l Hâkâniye*” bunlardan bazılarıdır. Farklı isimler verilmesinin sebebi olarak başlangıçta farklı binalarda basım yapmaları gösterilmektedir (Kabacalı, 2000: 37).

1862’de hem matbaanın düzenli yönetilmesi hem de *Takvîm-i Vekâyi*’nin düzenli basılmasını sağlamak amacıyla matbaaların yönetimi Maarif-i Umumiye Nezareti’ne (Eğitim Bakanlığı’na) bağlandı. Böylece okullarda okutulacak kitapların maliyeti düşecek, öğrenciler eğitimleri için gerekli kitapları uygun fiyata satın alabilecekti (Kabacalı, 2000: 38).

1864 yılında bu iki basımevi birleştirilerek *Matbaa-i Âmire* adıyla Topkapı Surları içinde bir binaya taşınmış ve Cumhuriyet dönemine kadar tek bir çatı altında hizmet vermiştir. *Takvîm-i Vekâyi*’nin redaktörü müderris ve mütercim-i sâni Tahir Efendi matbaanın yöneticisi

olarak atanmıştır. 1939 yılında ise 3558 sayılı kanun uyarınca Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi olarak, bakanlığın yayınlarını basmıştır (İnuğur, 2005: 164).

I.VI. 1840-1876 Tanzimat Döneminde Basım Faaliyetleri

Tanzimat döneminde açılan ilk özel matbaa *Ceridehâne* adıyla 1840'ta açılan *Ceride-i Havadis*'in basımevidir. 1842'de Mekteb-i Bahriye'de, 1846'da ise Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de (Sivil Tıbbiye) ders kitabı gereksinimini karşılamak amacıyla iki basımevi kuruldu (Kabacalı, 2000: 71).

1860'tan sonra matbaacılıkta hızlı bir gelişme görüldü, “*Encümen-i Dâniş*” (Bilim Akademisi), “*Cemiyet-i İslamiye-i Osmaniye*”, “*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye*” gibi yayın çalışması da olan kurumların, yeni okulların açılmasıyla ders kitabı gereksiniminin artmasının ve Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr, Mecmua-i Fünun gibi kendi özel basımevlerini kuran gazete ve dergilerin bu gelişmede büyük etkisi oldu. 1729 ile 1875 tarihleri arasında toplamda 151 basımevi bulunmaktadır. Bunların 116'sı İstanbul'da 35'i ise İstanbul dışındadır. İstanbul'dakilerin dağılımına bakıldığında 3'ü resmî, 69'u özel, 16'sı azınlıklara ya da yabancılara ait, 8'i dergi ya da gazete, 14'ü askerî okul veya kurumlara bağlı, 4'ü ise sivil okullara bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Tanzimat dönemi boyunca ise Osmanlı topraklarında toplamda 125 matbaa faaliyet göstermiştir (Baysal, 2010: 36-43).

Basımcılığın hızla gelişmeye başlaması, devlet denetimini de birlikte getirdi. Önceleri izne bağlı olmaksızın açılan özel basımevleri 1856'da alınan bir kararla, *bastıkları kitapları Takvimhâne Nezareti'ne bildirmeleri ve gelirleri üzerinden vergi ödemeleri* hükmüne bağlandı.

26 Ocak 1857 tarihli ilk Matbaa Nizamnamesi'yle basımevi açmak Zaptiye Nezareti'nin iznine bağlandı. Kitap basımı da Meclis-i Maarif'in önceden incelemesi ve onayıyla yapılacaktı (Kabacalı, 2000: 75-76).

I.VII. Kâğıt Fabrikaları ve Üretimi

Kâğıdın icadı da modern dünyanın şekillenmesinde matbaanın icadı kadar önemli bir yer işgal etmektedir.² İ.S. V. Yüzyılda Fan Yeh'in *Han Sülalesi Resmi Tarihi*'nde rastlanılan bilgilere istinaden kâğıdın ilk olarak İ.Ö. 105'de Ts'ai Lun tarafından Çin'de icat edildiği kabul edilmektedir (Ersoy, 1963: 10). Avrupa'da ise kâğıt kullanımı bundan yaklaşık bin yıl sonra başlamış ve XI.-XII. yüzyıllara kadar da üretilmemiştir. Güney Avrupa'da tacir ve noterlerden oluşan yeni orta sınıf kayıt, tapu ve ticari belgelerde kullanılmak üzere kâğıt üretiminin önemini keşfetti. Batı'da ilk kâğıt fabrikaları XIII. yüzyılda, başta Fabriano şehri olmak üzere İtalya'da kurulmuş olup, XIV. ve XV. yüzyıllarda ise dışarıya kâğıt gönderimi başlamıştır. XIV. Yüzyılın sonlarında İtalya'daki kâğıt imalathanelerini gören Alman girişimci Ulman Stromer

---

² Kâğıdın ve matbaanın icadı genellikle birlikte alınmakla birlikte genellikle kâğıt yapımının tarihi ve üretim tekniklerine daha az yer verilmektedir. Konuyla ilgili detaylı bilgiye ulaşılabilecek kaynaklar: Tsien Tsuen-Hsuei'nin *Paper and Printing* adlı yapıtı, Amerikalı Dard Hunter'ın *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft*'ı (1943) ve Fransız yazar Lucien Polastron'un kâğıt yapımının Asya'daki kökenlerinden çağdaş Avrupa'daki gelişimine kadar uzanan kapsamlı bir tarih incelemesi olan *Le Papier: 2000 ans d'histoire et de savoir-faire* (1999) temel eserler arasındadır. Bunların yanı sıra, Fransız Kraliyet Gökbilimcisi Jérôme de Lalande'nin kâğıt yapımının tarihi ve tekniklerini anlattığı el kitabında kullanılan gravürler daha sonra Diderot ve d'Alambert'in *Encyclopédie*'sında yer almıştır (Bloom, 2003:17-19).

Nürnberg’de Alpler’in kuzeyindeki ilk kâğıt imalathanesini kurdu. XV. Yüzyılda Johann Gutenberg’in Mainz’da kitap basımına başlaması Avrupa’da kâğıt imalatına ivme kazandırmıştır (Bloom, 2003: 15).

Matbaanın kurulup sürdürülebilmesi için yeterli kâğıdın sağlanabilmesi önemli bir unsurdu. Başlangıçta devlete ve hattatlara Doğu ülkelerinden kâğıt temin edilirken 16. yüzyıldan itibaren Batı’da kâğıt sanayiinin gelişmesiyle birlikte daha ucuza kâğıt temin etmek mümkün olmuştur. Batı’dan kâğıt ithalatının ilk ne zaman ve nereden olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte XV. yüzyılda Batı kağıtlarının kullanılmış olmasına dayanılarak, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa kağıtlarının gelmeye başladığını söylemek mümkündür (Ersoy, 1963: 19). XV. Yüzyılda İstanbul’da kullanılan kağıtların pek çok çoğunun İtalya menşeli olduğu bilinmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda ihtiyaç duyulan kâğıt miktarının büyük çoğunluğu Avrupa’dan sağlanmış, XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Doğu kağıtları piyasadan tamamen çekilmiştir. O dönemde kâğıt fiyatlarının ne kadar yüksek olduğunu anlatmak için Ersoy şöyle bir örnek vermektedir: *“Bir işçinin iki günlük emeği karşılığı ancak bir deste İstanbul kâğıdı veya bir günlük emeği karşılığında ancak bir buçuk deste Avrupa kâğıdı alınabiliyordu.”* (Ersoy, 1963: 19). İthal edilen kağıtların büyük çoğunluğu azınlıklar aracılığıyla satın alındığından maliyeti giderek artıyordu. XVII. Yüzyılın ilk yarısından sonra Fransız kâğıt fabrikaları gelişme göstermiş hem Avrupa’ya hem de Doğu’ya kâğıt göndermeye başlamıştır. 1723 yılında Fransız kağıtları ile oluşan rekabet sebebiyle Venedik’ten Türkiye’ye kâğıt ihracatı azalmıştır. Bu durum Fransa ile yakın ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Müteferrika’nın basmış olduğu 17 eserin kağıtları incelendiğinde birçoğunun Fransa’dan geldiği tespit edilmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise İngiliz ve Felemenk kağıtları da Türkiye piyasasında yer bulmaya başlıyor. XIX. yüzyıl boyunca kendi fabrikalarımızda kâğıt üretilmesine rağmen dışarıdan kâğıt alımı devam etmiştir (Ersoy, 1963: 19, 22-25).

I.VII.I. Yalova Kâğıt Fabrikası

Osmanlı'da ilk kâğıt üretimi yine Müteferrika'nın girişimiyle 1744'de Yalova'da kurulan fabrika ile başlamıştır. İlk Osmanlı matbaası kuruluncaya dek sürekli kâğıt stokuna ciddi bir ihtiyaç duyulmamış, hattatlar için gerekli kâğıt Doğu ve Batı'dan temin edilmiştir. Aynı şekilde azınlık matbaaları da kâğıt ihtiyacını Batı'dan temin ediyordu. Yüksek maliyetli yazma eserleri daha ucuza basabilmek ve böylece herkesin satın almasını sağlamak gibi amaçlarla kurulmuş olan Müteferrika Matbaası için ucuz ve stok kâğıda ihtiyaç vardı. Bu kâğıt fabrikasının kurulup işletilebilmesi için gerekli teknik donanıma sahip elemanlar Polonya'dan getirilmiştir. Müteferrika ve Polonyalı ustalar arasında yapılan anlaşmaya göre gerekli malzeme devlet tarafından sağlanacak, ustalar fabrikada kullanılacak aletleri yapacak, aynı zamanda üretimin devamlılığı için eleman yetiştireceklerdi. Bunun için getirilen üç ustaya günlük kırkar akçe ve yıl sonunda ülkelerine dönerken de biner kuruş ödenmiştir. Yalova Kâğıt Fabrikası 10-15 yıl faaliyet gösterdikten sonra çeşitli sebepler gösterilerek kapatılmıştır. Niçin kapandığına dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Avrupa kağıtlarıyla olan rekabet, yeterli teknik elemanın olmayışı ve fabrika suyunun çevre halkı tarafından kullanılması nedeniyle yaşanan su sıkıntısı gibi gerekçeler gösterilebilir (Ersoy, 1963: 30-36).

I.VII.II. Beykoz Kâğıt Fabrikası

14 Mart 1804'te kurulup Nisan 1832'ye kadar faaliyet gösteren ikinci kâğıt fabrikası Beykoz'da kurulmuştur. Dönemin padişahı III. Selim kâğıt fabrikasının kuruluşu ile yakından ilgilenmiştir. Fabrikada yalnızca eleman yetiştirilmekle kalınmamış ayrıca iyi kağıtlar imal edebilmek için sonradan Müslüman olan Ahmed adında bir Yahudi Avrupa'ya gönderilerek kaliteli kâğıt yapımına dair bilgi toplanmıştır. Ancak yerli kâğıt Avrupa'dan gelen kağıtlarla rekabette başarılı olamamış, üretimin yeterli olmamasının yanı sıra azınlıklar aracılığıyla

yabancı kâğıt akışı devam etmiştir. Hem devletin kâğıt ihtiyacını karşılayabilmek için yabancı kâğıt satın alınması hem de esnafın yerli kâğıda yeterince itibar etmeyişi fabrikanın devamlılığını tehlikeye sokan başlıca sebepler arasındadır (Ersoy, 1963: 37-48). Fabrikanın gelişemeyişinin belki de en önemli sebebi ise XIX. yüzyılın başlarında insan gücünün yerini makinelerin almaya başlamasıdır. İlk olarak 1798’de Nicolas Louis Roberts tarafından geliştirilen mekanik üretim biçiminin XIX. yüzyılda İngiltere’de bazı fabrikalarda kullanılmasıyla hem üretim hızında ciddi bir artış yaşanmış hem de maliyet oldukça düşmüştür (Steinberg, 1996: 341-51). Biz de ise makine üretimine çok daha sonra ancak İzmir’de kurulacak kâğıt fabrikası ile geçilebilmiştir.

I.VII.III. İzmir Kâğıt Fabrikası

Avrupa’daki gelişmeler de dikkate alınarak 1843 yılında İzmir’de bir kâğıt fabrikası kurulması için gerekli teşebbüslere başlanmıştır. Bu amaçla ilk olarak Barutçubaşı Ovanes fabrika için gerekli makineleri satın almak üzere Londra’ya gönderilmiştir.³ Bu fabrikada üretilen kağıtların kaliteli olduğu bilinmektedir ancak ucuz kâğıt üretimi mümkün olamamıştır. Yılda yaklaşık olarak 180 bin ton kâğıda ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu fabrikada ise yılda 60 bin tona yakın kâğıt üretilmiş ve 30 bin ton da Avrupa’dan satın alınmıştır; dolayısıyla kâğıt ihtiyacı karşılanamamıştır. Bu dönemde Avrupa’daki fabrikalarda makineyle üretime geçilmesi ise maliyeti neredeyse yarı yarıya düşürmüştür. Böyle bir durumda yerli üretimin yabancı

---

³ İngiliz kâğıdı diğerlerine (Fransız ya da Venedik) göre daha kaliteli kabul edilmekte idi. Bu amaçla yeni kurulacak fabrikada en az İngiliz kâğıdı kadar kaliteli ve aynı zamanda ucuz kâğıt üretimi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Türkiye’deki paçavralardan iyi kâğıt yapıp yapılmayacağını denetlenmesi için üretilecek kağıtların her cinsinden ikişer tabakanın incelenmek üzere Londra’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Ersoy, 1963: 49).

kağıtlarla rekabet etmesi oldukça zordu. Bunun yanında devlet tarafından satın alınan kağıtların karşılığının yaklaşık iki yıl gecikmeli ödenmesi de fabrikanın devamlılığını tehlikeye atan sebepler arasındadır (Ersoy, 1963: 48-51). Bu gibi sebeplerle kitap basımının maliyeti Avrupa'ya kıyasla oldukça yüksek olduğundan okur kitlesinde ciddi bir artış sağlanamamış, Avrupa'da ise bu süreçte eğitimde büyük gelişmeler kaydedilmesiyle kültürel uçurum daha da büyümüştür.

I.VII.IV. Hamidiye Kâğıt Fabrikası

XIX. yüzyılda son kâğıt fabrikası Hamideye'de kurulmuştur. 1887'de kurulması beklenen fabrika için II. Abdülhamid Serkarın Osman Bey'e 14 Eylül 1886'da imtiyaz vermiştir. Buna göre fabrikanın dört yıl içinde kurulması gerekiyordu. Ayrıca 50 yıl boyunca başka hiç kimseye kâğıt fabrikası kurması için izin verilmeyecekti. Ancak bu fabrikanın üretim ve ithalatı ihtiyacı karşılayamaz ve başkaları daha uygun teklifler sunar ise devlet yeni kararlar alma yetkisini elinde tutacaktı. Osman Bey bu fabrika için İngilizlerle ortak bir şirket kurmuştur. 1890 yılında temelleri atılan şirketin adı "*Hamidiye Kâğıt Fabrikası*" ya da "*Ottoman Paper Manufacturing Company Limited*"dır. İngiliz ortakların desteği ile getirilen makinelerle birlikte Hamidiye Kâğıt Fabrikası 22 Ocak 1893'te açılmıştır. Daha sonra yaşanan birtakım ekonomik sıkıntılar nedeniyle 1912'de fabrika İngiliz firma tarafından satışa çıkarılmış ve Hamidiye şirketi fabrikayı satın almıştır. Ancak tam bu sırada Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte fabrikada çalışan İngiliz mühendislerin tamamı ülkeyi terk etmiş, daha sonra da fabrika kapanmıştır (Ersoy, 1963: 51-53).

I.VIII. Bölüme İlişkin Değerlendirme

Basım alanında gelişme gösterilebilmesi için teknik ilerlemenin, yeterli miktarda kâğıt üretiminin sağlanması ve elbette basım faaliyetlerinin devamlılığı için okuyucu kitlesinin olması gerekir. Ancak yukarıda detaylarıyla anlatıldığı üzere yeterli kâğıt üretimi hiçbir zaman sağlanamamış, dolayısıyla basım faaliyetlerine çoğu zaman dışarıdan alınan kâğıtlarla devam edilmiştir. Dışarıdan getirilen kâğıdın maliyetinin yüksek olması ise kitap fiyatlarına da yansımış ve alım gücünü etkilemiştir. Bunun dışında, teknik bilgiye sahip ve bu konuda yetişmiş uzman kişiler olmadığından matbaalar ve kâğıt fabrikalarının kuruluşunda, Avrupa'dan uzmanlar getirilmesi de söz konusu teknolojinin maliyetini arttırmıştır. 1846 yılına ait belgelere göre, devlet matbaasında basılan kitaplara önemli ölçüde kâr payı ekleniyordu. Örneğin, 1200 adet basılan *Mevahibü'l Ledünniye* adlı kitabın bir adedi 42 kuruş 12 paraya mal olmuş, bunun üzerine 57 kuruş 28 para eklenerek kitabın ciltsiz halinin 100 kuruşa satılması uygun görülmüştür (Kabacalı, 2000: 54). Elbette kitap fiyatları yazma kitaplara oranla düşmüştür. Örneğin Vankulu Sözlüğü'nün yazma kopyası 350 kuruşa satılırken, basma nüshası ise 35 kuruştan satılmıştır. Ancak bu fiyat dahi geniş kitlelerin kitaba ulaşmasına yetecek kadar ucuz değildi. Çünkü o dönemde 35 kuruş 10 altın fiyatına eş değerd (Topdemir, 2002: 55). Ersoy'un aktardığına göre kitap fiyatları yalnızca halk için değil, üst düzey devlet adamları için de oldukça fazlaydı (Ersoy, 1980: 76; Sabev, 2016: 310). Bu da gösteriyor ki, Batı'da el yazması kitaplara oranla basılı eserlerin daha ucuza mal edilerek kitap satışlarını artırıcı etkisi Osmanlı topraklarında söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla basılan kitaplara yalnızca yüksek gelirli kesim ulaşabilmiş, İstanbul ve birkaç büyük şehir dışında ülkenin diğer kesimlerine ise muhtemelen hiç ulaşmamıştır. Batıda ise matbaa ile birlikte okuma alışkanlığı halkın her kesimine yayılmış, okuma-yazma oranında hızlı bir artış yaşanmıştır. Öyle ki Fransız yazar Rabelais 1530'larda şöyle söylemiştir: “*Artık okumayan kalmadı. Hırsızlar, cellâtlar,*

meyhaneciler, seyisler, halkın aşağı tabakası bile eskinin doktor ve âlimlerinden daha bilgili. Kadınlar ve çocuklar bile okuyor.” (Koloğlu, 2015: 16).

Osmanlı’da 1729’da ilk kitabın yayınlanmasından Mütferrika’nın ölümüne kadarki süreçte basılan 17 eser ile ilgili detaylı bilgi yukarıda verilmiştir. Topdemir’e göre matbaanın kuruluş amaçlarından biri, basılan eserler ile pozitif bilimleri tanıtmak olsa da, basılan kitapların çoğu bilim, sanat, felsefe gibi entelektüel alanlar yerine siyasetle ilgilidir (Topdemir, 2002: 54).

“Matbaa Batı kültürünün yeni zihniyetini getiren eserleri yayınlamak yerde, bütün kurumları ile donmuş bir halde duran ve hiçbir kımdama eseri göstermeyen skolastik eğitim sisteminin eski eserlerini basmakla işe girişmişti. Bütün bu yayınlar eski düşünce sisteminin matbaa yoluyla devamından başka bir şey değildi” (Ülken, 2017: 14-15).

Basılan eserler arasında en çok satan *Ahvâl-i Gazavat der Diyâr-i Bosna* adlı tarih kitabıdır (Sabev, 2016: 244). Sabev’in dönemin sahaflarının tereke defterlerinden ulaştığı bilgilere, göre XVIII. yüzyılda en çok satılan kitaplar bu dönemde medreselerde okutulan derslerle bağlantılı olarak genellikle fıkıh, Arapça grameri, mantık ve akaid ile ilgiliydi. Medreselerde yazı dilinin Arapça olmasına rağmen sahaflarda Arapça sözlükler oldukça nadir bulunmaktadır (Sabev, 2016: 259). Mütferrika’nın matbaasında bastığı ilk eserin Arapça bir lügat olması bu ihtiyaç ile açıklanabilir. Avrupa’da ise sözlükler, başlangıçta okuryazar sınıfa hizmet için ortaya çıkmış olup; XIII. ve XIV. yüzyıllarda ise öğrencilerin İncil’i okuyabilmeleri için Latince öğrenmelerine yardımcı olmuştur. Sözlük basımı oldukça ciddi bir uğraş haline gelmiştir. İlk basılan sözlüklerden biri olan Ambrogio Calepino’nun 1502’de basılan Latince-

İtalya sözlüğü oldukça etkili ve başarılı olmuştur. Zamanla pek çok farklı dilde sözlükler basılmıştır (Boorstin, 1996: 525-26).

İçinde Kopernik Sistemi ve Descartes'in öğretisiyle ilgili bilgilerin yer aldığı *Cihânnümâ* dışında bilimsel nitelikli kitap basılmamıştır. Dolayısıyla Müteferrika matbaasının toplumsal bilinç düzeyini geliştirmeye yönelik başarılı bir atılım olup olmadığı tartışmalıdır (Topdemir, 2002: 54). Ancak yine de asıl etkisini, XIX. yüzyılda göreceğimiz geleneksel bilim algısında meydana gelen kırılmada ilk adımının matbaa sayesinde atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Szyliowicz'e göre, matbaanın gelişimi Osmanlı toplumunda ve Batı Avrupa'da itibariyle temelde *basılan kitapların türü* bakımından farklılık göstermektedir (Szyliowicz, 2013: 334). Batı'da ilk basılan eserler dini eserler olup, ilk basılan kitap ise İncildir. Kilise, kendi güç ve etkisini arttırmakta faydalı olacağını düşünerek matbaayı hoş karşılamıştı. Hukukî ve dinsel kitapların basılmasıyla, bir yandan mevcut düzenin taleplerini yerine getirmiş oluyor bir yandan da Antik Yunan ve Roma klasiklerini yayınlayarak Rönesans düşüncesinin filizlenmesine katkı sağlıyordu. Henüz XV. yüzyılında Avrupa'nın neredeyse her yerinde matbaalar faaliyet gösteriyordu. Matbaanın kuruluşundan sonraki ilk elli yıl içinde toplam 300 şehirde 1700'den fazla basımevinin faal olup ve 15-20 milyon kitap satışa çıkarılmıştır (Koloğlu, 1987: 11).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise durum tam tersiydi, matbaanın kuruluşuna dini kitap basılmaması şartıyla izin verilmiştir. Dönemin eğitim kurumlarının dini eğitime ağırlık verdiği, ayrıca halkın genelinin dini kitaplara olan ilgisi düşünülürse dini kitapların basılması yasaklanmasaydı belki de halkın basma kitaba karşı tavrı farklı olabilirdi. XIX. yüzyılın ilk yarısında dinle ilgili kitapların basılmasına ilişkin yasağın ortadan kalkmasıyla 1803 yılında nihayet ilk dinî kitap (Birgivî'nin *Risâle-i Birgivî* adlı eseri) yayınlanmıştır. Baysal'a göre bu kitabın basılmasının asıl önemi, ilk defa halkın ilgisini çekecek bir kitap yayımlanmış olmasıdır.

Böylece matbaa teknolojisinin ve basılı kitap kültürünün toplum tarafından sahiplenilmesi için bir adım atılmıştı. Bu tarihten sonra basılan kitaplar türlerine göre incelendiğinde dinle alakalı kitapların sayıca artmış olduğu görülür. Jale Baysal'ın aktardığı üzere, 1729-1875 yılları arasında basılan toplam 2900 eserden 390'ı İslam dinine ilişkin eserlerden oluşmaktadır. Bu sayı, söz konusu tarihler arasında basılan toplam kitapların %13.44'ünü meydana getirir (Baysal, 2010: 42). 1729 ile 1875 yılları arasında basılan kitapların %19'u dini konularla ilgiliyken %25'i ise edebiyatla ilgiliydi; 1875'de ise dini kitap basımı %8'e düşerken edebi kitap basımı ise %33 oranında artış göstermiştir (Baysal, 2010: 53, 76). İlk kurulan matbaalar devlet desteğiyle kurulduğundan ne rekabet ortamı vardı ne de kâr amaçlı çalışıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi ilk özel matbaa 1840 yılında kurulmuş olup, 1875 tarihine kadar toplam 69 özel matbaa açılmıştır. Bu ise artık rekabetin doğduğunu, dolayısıyla Osmanlı topraklarında da basım faaliyetlerinin ticari bir anlam kazanmaya başladığını gösterir. Buradan yola çıkarak basılan dini kitap sayısındaki düşüşü arz-talep değişimi bağlamında değerlendirebiliriz. Modern eğitim kurumları ile birlikte Batı bilim ve felsefesiyle tanışan yeni neslin okuma alışkanlıklarının değişmesiyle satış odaklı bir hamleyle basılan kitap türlerinde de değişikliğe gidildiği söylenebilir.

Gelenekten kopuş süreçleri her toplumda biraz sancılı olmuştur. El yazması kültüründen basılı kitap kültürüne geçiş, yalnızca teknik bir ilerlemenin değil aynı zamanda kültürel olarak da yeni bir dönemin başladığının göstergesidir. “*El Yazması kültürü, surf icra olarak yayın yoluyla yazar ile dinleyicisinin fiziksel olarak bağlantılı olması nedeniyle bile olsa, söyleşiseldir*” (McLuhan, 2013: 122). El yazması kültürüne ait olan bu sözel gelenek, matbaanın icadından sonra bir süre daha devam etmiştir. Boorstin'e göre matbaa sonrası okuyucusu ile el yazması dönemine ait bir okur arasındaki fark neredeyse okuyazar olan ile olmayan arasındaki fark kadar büyüktür. Matbaa öncesinde ezbere dayalı bir okuma alışkanlığı vardı ve özellikle kutsal metinlerin yalnızca sözlü aktarım ile bozulmadan korunabileceği

düşünülyordu. *Kur'an*'ın ezberden okunması Osmanlı toplumunda sözlü geleneğin yerleşmesinde etkili olmuştur. “*Kutsal sözün dini olan İslâmiyet, hiçbir zaman basılı kitapların kültürü olmamıştır*” (Boorstin, 1996: 514).

Antik ve Ortaçağlar boyunca okuma edimi, yüksek sesle okuma anlamına geliyordu (McLuhan, 2013: 119). El yazması kitaplar döneminde okuma, bir kişinin bir topluluğa sesli bir şekilde kitap okuması şeklinde gerçekleşen toplumsal bir etkinlikti. Batı’da XII. Yüzyılda üniversitelerin yükselişiyile birlikte bu sözlü gelenekten köklü bir kopuş yaşanmış, üniversitelerin yaygınlaşmasıyla yazı ile öğrenme devri başlatmıştır. Matbaa ile birlikte kitapların, el yazması kitaplara oranla çok daha küçük boyutta, dolayısıyla taşınabilir⁴ şekilde basılması okuma edimini kişisel bir etkinliğe dönüştürmüştür. Walter J. Ong’a göre bu yönüyle matbaa, “*özel hayat*” anlayışının gelişmesinde etkili olmuştur (Ong, 1999: 155).

El yazması kitaptan basılı kitap⁵ dönemine geçişte Batı’da basılan ilk kitapların el yazması eserlere olabildiğince benzetildiği, benzer yazı biçimi ve boyutu kullanıldığı bilinmektedir (İhsanoğlu, Aynur, 2003: 221-222). Yazma kitaptan basma kitaba geçişin kesin göstergesi olarak iç kapağın⁶ ortaya çıkışı gösterilir. İç kapağın ortaya çıkışının sebebi ise büyük oranda tanıtım amaçlıdır. XV. ve XVI. Yüzyıllarda beşik baskı dönemlerinde Batı’da basılan ilk kitaplarda bugünkü şekliyle bir iç kapak bulunmuyordu (Febvre, Martin, 1976: 84).

---

⁴ Taşınabilir kitabı ilk olarak Venedikli bilim adamı Aldus Manutius tasarlamıştır (Boorstin, 1996: 503).

⁵ İlk basılan kitaplar için genellikle *incunabula* ya da *beşik baskı* terimleri kullanılmaktadır (İhsanoğlu, Aynur, 2003: 221).

⁶ İç kapağın ortaya çıkışıyla ilgili detaylı bilgi, Margaret M. Smith’in *The Title-Page Its Early Development: 1460-1510* (London: The British Library, 2000) adlı eserinde bulunabilir.

Osmanlı'ya baktığımızda da benzer bir durumla karşılaşırız. Müteferrika ve Bulak matbaalarında basılan eserlerde biçimsel değişimin yaygınlaşıp yerleşmesi Avrupa'dakine oranla daha uzun zaman almıştır. Yazma kitap geleneğinin uzun yıllar popülerliğini korumasının ve basılı kitaba alışma sürecinin zaman almasının pek çok sebebi vardır. Ancak hepsinden önce basma kitap kültürünün oluşabilmesi için gerekli ekonomik, sosyal ve kültürel şartların oluşması, basma kitaba olan talebin artması gerekiyordu. Bu ise ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mümkün olabilmiştir (İhsanoğlu, Aynur, 2003: 223). Beşik baskı dönemi yazmadan basmaya geçişte bir tür köprü niteliğindedir. Çünkü hem Avrupa'da hem de Osmanlı'daki beşik basma dönemindeki kitaplar incelendiğinde, kitaplara son şeklinin yine el ile verildiği görülmektedir (İhsanoğlu, Aynur, 2003: 224). Bu geçiş sürecinde matbu kitaplara karşı gelişen olumlu hava 1803 yılında ilk dini kitabın basılmasına olanak tanımıştır.

Eisenstein'in tartıştığı üzere matbaa teknolojisi Avrupa'da dinsel, sosyal ve bilimsel düşünüş üzerinde ciddi bir dönüşüm yaratmış; Rönesans'ın, Protestan Reformu'nun ve modern bilimin doğuş koşullarını hazırlamıştır. *“Matbaanın üzerlerindeki etkisi ele alınmaksızın ne politik, anayasal, dini ve ekonomik olaylar ne de toplumsal, felsefi ve edebi hareketler anlaşılabilir.”* (Eisenstein, 2005: 7). Matbaayı bir teknoloji olarak ele alıp inceleyen başta Elizabeth Eisenstein olmak üzere pek çok Batılı araştırmacı konuyu teknolojik determinist bir bakış açısıyla ele alır. Matbaa teknolojisinin Batı toplumunda meydana getirdiği köklü değişimler düşünülürse bu oldukça doğaldır. Ancak Osmanlı toplumu söz konusu olduğunda bir teknolojik icat olarak matbaanın toplumsal değişimin yegâne belirleyeni olduğunu söylemek bu kadar kolay olmayacaktır. Matbaa teknolojisinin entelektüel ya da politik alan gibi toplumsal yapının üst katmanları üzerinde köklü dönüşümlere yol açması Batılı toplumlardaki kadar ani ve etkili olamamış, oldukça yavaş ve uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Herhangi bir teknolojinin gelişip bireyler ve toplumsal üst yapılar üzerinde devrimsel sayılabilecek değişimlere yol açabilmesi için söz konusu toplumu meydana getiren diğer pek çok faktörün de

sürece dahil olması gerekir. Kökten bir değişiklikten söz edebilmemiz için söz konusu matbaa teknolojisinin toplumu oluşturan bireylerin siyasi, dini, felsefi ve ilmi düşünme biçiminde belirgin bir fark tespit edebilmeliyiz. İkinci bölümde inceleyeceğimiz Osmanlı epistemik cemaatleri arasındaki çatışmalar ve gelenekçi cemaatin uzun yıllar süren hakimiyeti bu değişimin yavaş olduğunun en belirgin kanıtıdır.

Teknolojilerin bir toplumda kabul görüp etkinlik kazanabilmesi zaman almakla birlikte, söz konusu teknolojilerin amaçlananın ötesinde öngörülemeyen etkileri de olur. Matbaa teknolojisinin Osmanlı toplumunda beklenen işlevini kazanması da zaman almıştır. Teknolojiler belirli amaçlarla edinilip gelişimleri kontrol altına alınmaya çalışılsa dahi bir kez filizlenmeye başlayınca gelişiminin engellenmesi mümkün değildir. Batılı aydın tipine en yakın örneklerini ancak XIX. yüzyılın görebildiğimiz Osmanlı aydını, matbaa teknolojisinin Osmanlı topraklarına girişinden yüz yıldan fazla bir zaman sonra ortaya çıkabilmiştir. Toplumun yüksek eğitim alabilmiş kesimine etkisinin bu denli uzun zaman aldığı düşünülürse matbaa teknolojisinin halkın geneli üzerindeki dönüştürücü etkisini gözlemleyebilmek için çok daha fazla beklemek gerekecekti. Dönemin batılı eğitim kurumlarında yetişmiş aydınları tarafından yazılan hükümeti eleştirir nitelikli gazete yazıları, ülke içinde ciddi bir muhalif görüşün oluşmasını sağlamıştır. İktidar tarafından söz konusu gazeteciler çeşitli yollarla engellenmeye çalışılsa da yurtdışında yayınlarına devam ederek ülkenin düşünsel seyrine yön vermeye devam etmişlerdir. Bir gazete çıkarılmasının ülke çıkarlarını korumak için gerekli olduğunu savunan dönemin padişahı II. Mahmud sanıyoruz ki basının etkilerinin imparatorluğun seyrini değiştirecek hatta yıkılmasına yol açacak denli güçlü olacağını tahmin etmemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNUN ENTELLEKTÜEL YAPISI

II.I. Okullar, Okuryazarlık ve Kütüphaneler

Avrupa’da sosyal yapıdaki değişimler, teknolojik gelişme ve ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda basımevlerinin ortaya çıkışıyla başlayan süreç son derece hızlı gelişip köklü değişimler yaratmış, okuma-yazma oranında ciddi bir artış meydana gelmiştir. Ancak basılan kitap sayısı göz önüne alındığında Osmanlı’da okuma-yazma hızının aynı oranda yükseldiğini söylemek mümkün değildir.

Batı dünyasında ilk basılı eserin yayınlandığı 1454 yılından 1500 yılına kadarki süreçte toplam 40.000 eser basılmıştır (Baysal, 2010: 5). Londra’da 1711’de günlük ortalama 6500 olan gazete tirajı, 1753’te 20 bine ulaşmıştı (Koloğlu, 2015: 16-17). Osmanlı’da ise 1729-1830 yılları arasında yalnızca 180 eser basılabılmıştır. Ancak 1830’dan sonra kitap basım faaliyetlerinde ciddi bir artış olmuş, 1876 yılına kadar basılan toplam eser sayısı 3.066’ya çıkmıştır. XVIII. yüzyıl boyunca yalnızca 33 kitap basılmış olup, XIX. yüzyılda ise basılan kitap sayısında ciddi bir artış yaşanmış, 60’ı dini içerikli olmak üzere toplam 278 kitap basılmıştır (Baysal, 2010: 5).

XV. yüzyılda 4500 farklı türde kitap basılan Venedik’te toplamda iki milyon kitap basılmış kişi başına 20 kitap düşmüştür (Boorstin, 1996: 504). XVI. Yüzyıla gelindiğinde Venedik 500 basımevi (18 milyon nüsha basılıyordu) ile Avrupa’nın en önde gelen yayıncılık merkeziydi (Burke, 2001: 163). Bunda Venedik’in önemli ticaret merkezlerinden biri olması etkilidir. Avrupa’da XV. yüzyılda kitap yayınlamak iş adamları arasında ciddi bir ticaret haline gelmişti. Avrupa’da basımcılık faaliyetlerinin kısa zamanda ticareti bir nitelik kazanması nedeniyle basımevleri öncelikle uluslararası ticaret merkezlerinde kurulmuştur. Sırasıyla Mainz (1440), Köln (1464), Basel (1466), Roma (1467), Venedik (1469), Paris, Nürnberg, Utrecht (1470), Milano, Napoli, Floransa (1471), Augsburg (1472), Lübek, Breslau (1475), Westminster, Rostock (1476), Cenevre, Palermo, Messina (1478), Londra (1480), Anvers, Leibzig (1481), Odense (1482), Stockholm (1483) şehirlerinde basımevleri kurulmuştur (Koloğlu, 1987: 11).

Coğrafi keşifler sırasında edinilen yeni bilgilerin muhafazası ve hazırlanan haritaların dünyanın çeşitli bölgelerine ulaştırılması için başvurulan matbaa artık yeni bir güce sahipti. Öyle ki, “bilgi” ve bilginin paylaşılması da bir tür ticari mesele olarak gelişmişti (Burke, 2001: 160). Ticari kuruluşlar kendi harita ve atlaslarının hazırlanması için yatırımlar yapıyor, yeni yapılan keşiflerden haberdar olmak ve bilgilerin paylaşılması için matbaadan faydalanılıyordu. Ticaret, keşifler ve modern bilimlerle ilgili bilgilerin el yazması eserlere oranla çok daha ucuza mal olduğu ve dağıtımın çok daha kolay yapıldığı matbu kitaplar matbaaya adeta *bağımsızlığın bir şampiyonu* görünümünü vermekteydi (Boorstin, 1996: 263).

Basım faaliyetlerine ciddi yatırımlar yapılması teknik gelişmeyi de beraberinde getirmiş ve ileri düzey baskı makineleri ile kitap basımı daha da hızlanmıştır. Örneğin 1828’de dört silindirli baskı makinesi sayesinde başlangıçta saatte dört bin, daha sonra ise on bin baskı yapılabilmesi mümkün olmuştur. Osmanlı’da ise uzun bir süre el tezgahlarında baskı yapılmıştır (Koloğlu, 2015: 18).

Kitap basımının yaygınlaşması ile artan okur-yazarlık oranı kültürlerarası bilgi birikimine, dini inançlara, başka toplumların düşünme biçimlerine ve felsefelerine erişim kolaylığı sağlamıştır. “*Okuryazarlığın, özellikle kitlesel düzeyde okuryazarlığın ortaya çıkışı geleneğin değişiminde temel faktördür.*” (Giddens, 2005: 378). Literatürde yaşanan bu türden bir zenginlik XVI. yüzyıl Avrupa’sında entelektüel bir kıvılcım başlatmış, bu durum eğitim kurumlarında da değişikliğe gidilmesini zorunlu kılmıştır.

Rönesans ve Reform ile başta İtalya’da olmak üzere Almanya ve Fransa’da başlayan değişim ile Ortaçağ’ın skolastik zihniyeti aşılıp, aydınlanmacı düşüncenin yeşerdiği yeni okullar kurulmaya başlanmıştır. Aynı dönemde Osmanlı’da ise eğitim faaliyetleri başta İstanbul, Bursa ve Edirne’deki medreselerde sürdürülüyordu.

Medreselerden önce okuma yazma öğretilen ve temel dini bilgilerin verildiği sıbyan mekteplerinde eğitim alanlar daha sonra devletin idari kadrolarında yer alıyordu. Avrupa’da bu yeni eğitim kurumlarında temel bilimlerin önemi vurgulanıp, modern bilimin temelleri atılırken, Osmanlı medreselerindeki müfredat incelendiğinde bu türden bir çaba içinde olunmadığı görülür. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda (XVIII. yüzyılın sonunda tepkiler üzerine felsefe ve temel bilimlere dikkat çekmeyecek düzeyde müfredata girmiş) medreselerde eğitim yalnızca nakli ilimler ile sınırlandırılmış, felsefe ve temel bilimler (matematik, astronomi vb.) müfredattan kaldırılmıştır (Tekeli, İlkin, 1999: 40). 1924’te kapanıncaya kadar yılda toplam ancak 50 mezun verebilen bu medreselerin Osmanlı toplumunun ihtiyaç duyduğu eğitilmiş insan gücü talebini karşılayabilecek ve entelektüel bir ivme kazandıracak nitelikte olmadığı açıktır (Sakaoğlu, 1991: 28).

Ezbere dayalı eğitim veren medreselerde okutulan metinlerin sorgulanması söz konusu değildi. Amaç, söz konusu metni en doğru şekilde ezberlemektir. Dolayısıyla denilebilir ki Batı’nın skolastik düşüncüyü aşarak, akıl ve deneye dayalı bilimin yeşermeye başladığı dönemlerde Osmanlı medreseleri bu durumdaydı. “*XVI. yüzyıl Osmanlı medreseleri dünyanın gidişine sırtını dönmüş birer çöküntüydü*” (Sakaoğlu, 1991: 32). Eğitim kurumlarının her türlü yeniliğe, bilimsel düşünceye, pozitif bilimlere ve felsefeye kapalı yapısı gereği doğal olarak Batı’da basılan kitaplardan yararlanılmamıştır. Okur yazarlık oranının düşük olduğu ve medreselerde yetişen öğrencilerin de pozitif bilimlere ve felsefeye dolayısıyla eleştirel düşünceye dair herhangi bir eğitimden geçmediği Osmanlı toplumunda matbaaya ve basılı kitaba talep olmayışına şaşırılmamalıdır. Medreseler dışında gayrimüslimlerin eğitilerek devlet adamı yetiştirmek amacıyla kurulan Enderun Mektebi’nde verilen eğitim (bir tür saray içi eğitim ve uygulamaya dayalı) de medreselerden pek farklı değildi (Cihan, 2007: 13).

II.I.I. Mühendishanelerin Kuruluşu

Osmanlı toplumunun bilime ve felsefeye sırt çevirdiği bu dönemlerde pratik maksatlarla birtakım yenilikler yapılması kararlaştırılmış ve bunlar öncelikle ve zorunlu olarak askeri ve teknik alanlarda gerçekleşmiştir. Osmanlı topraklarında Batılı tarzda eğitim ve bilim Mühendishanelerin açılması ile başlar. *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun* (1773 yılında *Hendesehane* adıyla açılmış olup 1789'da *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun* adını almıştır) geometri, coğrafya, harita ve gemi yapımı konusunda eğitilmiş subaylar yetiştirmek amacıyla kurulan ilk organize askeri kurumdur (Cihan, 2007: 41). 1796 yılına gelindiğinde ise *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun* adıyla yeni bir okul açılmıştır. Burada askeri ve teknik konulara ek olarak cebir, geometri, hat, resim, Fransızca ve Arapça dersleri ile Kur'an okuma ve yazma dersleri de verilmiştir (Acar, 2007: 44). Mühendishanelerin açılmasından önce 1734'te Humbaracı Ahmed Paşa olarak da bilinen Fransız asıllı Kont de Bonneval, bir *Humbarahâne* (*Humbaracı Ocağı*) ve bu alandaki teknik eğitim için de bir *Hendesehane* açtırdı. 1861'de Fransa'dan getirtilen Macar asıllı Baron de Tott'un çalışmaları sayesinde burada matematik, denizcilik, istihkâm ve topçuluk konularını içeren mesleki bir eğitime başlanmış, ancak kayda değer bir başarı sağlanamamıştır (Sakaoğlu, 1991: 61).

Geleneksel Osmanlı eğitim sisteminde bir kırılma yaratan Mühendishânelerin kurulmasındaki asıl amaç, Avrupa orduları karşısında zafer kazanabilecek eğitilmiş askerler yetiştirmektir. Askeri ve teknik alanda modern eğitimin ilk örnekleri olan Mühendishanelerle birlikte kitap ihtiyacı da artmış ve 1797'de *Mühendishane Matbaası* kurulmuştur (Bu matbaada basılan eserlerin detayları yukarıda verilmiştir). 1846-1847'de Mühendishâneler genişletilerek mezunlarının çoğu Avrupa'ya gönderilmiştir (Berkes, 2017: 231).

1821’de Bâbîâli Tercüme Odası’nın kurulmasıyla birlikte çeviri faaliyetlerine başlanmış ve 1875 yılına kadar 109’u Fransızcadan, 13’ü İngilizceden, 9’u Almancadan, 4’ü İtalyancadan, 3’ü Latince, 3’ü Yunancadan ve 3’ü Slav dillerinden olmak üzere çeşitli konularda toplam 185 eser çevrilmiştir. Ayrıca hangi dilden çevrildiği bilinmeyen 41 eser daha bulunmaktadır (Baysal, 2010: 42-43). 1830 yılında *Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn*’un baş hocalığına getirilen İshak Efendi özellikle modern bilime ilişkin yaptığı çeviriler ile Osmanlı eğitim sistemine yeni bir soluk getirmiştir. Eğitim veren tüm hocalar çeviri yapmaya teşvik edilerek kitap açığının kısa zamanda kapatılması hedeflenmiştir. Sonuç olarak bu süreçte yaklaşık 400 kitap yayımlanmıştır (Tekeli, 1985: 466).

II. Mahmud döneminde İstanbul’da *Tıbhane-i Âmire* ve *Cerrahane-i Mâmûre* adıyla 1827’de modern tıp eğitiminin verileceği, orduya askerî doktor yetiştirmek amacıyla okullar açılmıştır (Daha önce tıp eğitimi geleneksel bir eğitim kurumu olan Süleymaniye Tıp Medresesi’nde veriliyordu). Bunlar dışında *Mekteb-i Ulûm-u Harbiye* (1834), *Muzîka-i Hümayûn* (1834), *Darü’l-ülû’l Hekimiyye-i Osmaniye* ve *Mektebi Tibbiye-i Âliye-i Şâhâne* (1838) kurulmuştur. Ancak bunlar askerî sınıfın yeniden düzenlenmesine ilişkin eğitim kurumları olduğundan, etkileri de askerîye ile sınırlı kalmıştır (Tekeli, 1985: 466). Medreselerin kendi haline terk edildiği ve herhangi bir yenileşme çabasının gerekli görülmediği bu dönemde, medrese öğrencilerinden bu yeni eğitim kurumlarına geçmek için yoğun talep gelmiştir (Berkes, 2017: 231).

II.I.II. Ortaöğretimde Yenileşme Çabaları

Yükseköğretimde yenileşme çabalarında Fransız eğitim sisteminden, yani Napoleon’un eğitime bakışından etkilenildiğini söylemek mümkündür. Böylece devlet ihtiyacını karşılamak için pratik amaçlar odaklı mesleki eğitime öncelik verilmiştir. Batının modern bilimlerini aktaracak ve uygulayacak bilim insanları yetiştirmektense,

öncelikle askeri üstünlüğü geri kazanmak için teknik gelişim hedeflenmiştir. Bundan dolayı öncelik üniversitelere değil “*yüksek mektepler*”e verilmiştir. Batılı tarzda 1870’de açılan ilk üniversite olan Darülfünun da henüz yeterli bilimsel altyapıya sahip olunmadığı için bilime katkı yapacak nitelikte değildi. Özellikle XIX. yüzyılda hız kazanan bilgi aktarım faaliyetleri, Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi, Avrupa’dan hocalar getirilmesi yoluyla sürdürülüyordu (Tekeli, İlkin, 1999: 124-125).

İlk olarak yükseköğretimde başlayan yenileşme faaliyetleri aşamalı olarak alt kademelere kadar inmiştir. Bu dönemde ortaöğretimin gelişimine yönelik girişimler arasında, *Rüştiyeler* (1838), *Mekteb-i Maârif-i Adliye* (1838), *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye* (1839), mülkiye rüştiyeleri (1847) ve Darü’l-maarif (1849) sayılabilir (Tekeli, 1985: 467). 1862’de sıbyan mektepleri yerine *iptidai mektepler* kurulmuştur. Ortaöğretimin güçlendirilmesi sayesinde 1860’lı yıllarda daha üst düzey eğitim kurumlarının açılması mümkün olmuştur. 1862’de açılan *Mahrec-i Aklâm* ile *Darüşşafaka* (1865) ve *Galatasaray* (1867) gibi sultanîler bunlardan bazılarıdır. 1860’lardan itibaren İstanbul’da pek çok meslek okulu açılmıştı. Bu okullardan mezun olanlar bürokrasiye katılıyordu. Böylece sarayın yanı başında modern eğitim kurumlarından mezun olan güçlü bir bürokrasi oluşmaya başlamıştı. İlk fikir gazetelerinin de bu tarihlerde yayına başlaması tesadüf değildir. Matbaa ile birlikte eğitimin her kademesinde modernleşme kaçınılmaz hale gelmiş, bu yeni eğitim kurumlarından mezun olanlarla birlikte Osmanlı toplumu yapısal bir dönüşüm geçirmiştir.

1868 yılıyla birlikte 365 binden fazla öğrenci ilkokula, 8 bin kadar öğrenci de rüştiye okullarına başlamıştır. 1895’de ise 1 milyondan fazla öğrenci çeşitli ilköğretim okullarında, 32 bini rüştiye okullarında ve 5.400 öğrenci ise idadiye okullarında eğitim alıyordu. Diğer 100 bin öğrenci ise azınlık ve yabancı eğitim kurumlarında öğrenim görüyordu. Kesin rakamlar bilinmemekle birlikte yaklaşık olarak 1860’tan itibaren eğitim oranlarında keskin bir artış yaşanmıştır. 1800’de %1 olan okuma-yazma oranı 1868’de

%2'ye, 1876'da %5'e ve 1914'te yaklaşık %10'a kadar yükselmiştir. Kuşkusuz bu gelişmelerin hızlı demografik artışlarla da ilgisi vardır. Örneğin, İstanbul'un popülasyonu 1800'lerde 400 bin iken 1914'te 1.1 milyona ulaşmıştır. (Antel, 1940: 458; Itzkowitz, 1982: 113-114; Szyliowicz, 2013: 336).

Osmanlı toplumunda yaşanan bu değişimler az da olsa her kurumu etkilemiş; bütün dünyayı etkileyen haberleşme ve teknoloji devrimi aile yapısına ve kadının toplumsal konumuna sıçramıştır. *“Bir toplumda değişme başladığında bu değişim öngörülen alanlar kadar öngörülmeven alanlara da sıçrar.”* (Ortaylı, 2007a: 19). Ortaöğretim alanında açılan *inas rüştiyeleri* sayesinde okuma-yazma bilen kız çocuklarının sayısı artmış, XIX. yüzyılın sonunda ise eğitim düzeyleri liseye kadar yükselmiştir. Böylece kadın çalışma hayatına girmiş, bu durum edebiyat ve tiyatro eserlerine de yansımıştır (Ortaylı, 2007a: 19-20).

Kurumsal düzeydeki dönüşümlerde iktidarın tavrı da oldukça belirleyicidir. Özellikle Tanzimat sonrası dönemde iktidarın Âlimler yerine Mütefenninleri desteklemesi, ulemânın toplumsal statüsünü de etkilemiştir. Eski gücünü yitiren ulemâ sınıfıyla birlikte eğitim kurumları olan medreseler, dolayısıyla dinî eğitim resmî destekten yoksun kalmış ve kendi haline terk edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak mütefenninlerin yetiştiği modern kurumlar desteklenerek güçlenmiştir (Demir, 2017: 95).

II.I.III. Kütüphaneler

Kitap basımının artması kitapların dolayısıyla bilginin muhafazasını da gerekli kılmış böylece kütüphaneler kurulmaya başlamıştır. Avrupa'da Ortaçağ üniversite sayısının yeni yeni arttığı dönemde henüz öğrencilerin ve profesörlerin yararlanabileceği büyük kütüphaneler yoktu, yalnızca birkaç kurumsal kitaplık vardı. Örneğin 1286'da Paris Üniversitesi kitaplığında yalnızca 130 kitap mevcuttu. Üniversitelerin kendi

kütüphanelerini oluşturabilmeleri zaman almış ancak bir kez kurulduktan sonra hızla gelişme göstermişti. Örneğin Sorbonne Üniversitesi XIV. yüzyılın ortalarında kütüphanesinde yaklaşık iki bin eser barındırıyordu. Kütüphanelerin yaygınlaşması kitap sayısına etki etmiş ve başlangıçta kitaplar yüz adet basılırken zaman içinde bu sayı düzenli olarak artmıştır (Boorstin, 1996: 508-9).

Osmanlı'da ise ilk kütüphaneler vakıf sistemi içinde medreseler, camiler ve eğitim kurumları çatısı altında kurulmuştur. Özellikle XVIII. yüzyılın sonlarında imparatorluk bünyesindeki kütüphane sayısı ciddi oranda artmış ve İstanbul dışındaki illere (Konya, Kayseri, Antalya, İzmir, Bursa, Kastamonu, Adana, Antep, Urfa, Amasya, Edirne) de kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır. İstanbul dışında kurulan kütüphanelerin çoğunluğu buralardan yetişmiş varlıklı kişiler tarafından kuruluyordu. (Erünsal, 2015: 233-241). XIX. yüzyılın başlarında ise İstanbul'da hemen her câmiin yanında veya içinde bir kütüphane bulunuyor; İstanbul dışındaki illerdeki kütüphane sayısı da artıyordu. Örneğin XIX. yüzyılın başlarında Urfa'da 5, Kastamonu'da 7, Burdur'da 4 kütüphane vardı (Erünsal, 2015: 246). Mehmed Emin Vahid Paşa Kütahya'da (1811), Mehmed Alim Paşa Kavala'da (1811) kütüphane kurmuştu. II. Mahmud döneminde İstanbul dışındaki diğer illerde kurulan kütüphaneler sırasıyla şöyledir: Kastamonu'da (1811, 1827, 1828, 1831, 1833), Afyon'da (1812), Bergama'da (1814), Bağdat'ta (1814), Ankara'da (1816), Bursa'da (1819, 1937), Arapgir'de (1820), Siroz'da (1820), Elbistan'da (1823), Burdur'da (1826), Silistre'de (1826), Şam'da (1824-25), Tire'de (1826-27), Çankırı'da (1827-28), Kıbrıs'ta (1828-29), Manisa'da (1831-32), Kilis'te (1831), Amasya'da (1833), Gediz'de (1833), Diyarbakır'da (1833), Elazığ'da (1833), Musul'da (1834), Samsun'da (1836), Medine'de (1836), Gradaç'ta (1839), İzmir'de (1842), Balıkesir'de (1842), Erzurum'da (1846) kütüphaneler kurulmuştur (Erünsal, 2015: 250-253). XIX. yüzyılda kurulan modern eğitim kurumlarının ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına yeni tarzda kütüphaneler kurulması kararlaştırıldı. Böylece temel bilimler ve teknoloji alanında

yazılmış yabancı dilde eserlerden oluşan okul kütüphaneleri oluşturuldu. Bunun dışında mühendishane, hukuk ve tıbbiye gibi eğitim kurumlarında ve halka açık kütüphaneler kurulmuştur (Erünsal, 2015: 264).

Osmanlı kütüphaneleri XVIII. yüzyılın sonuna gelinceye değin (XV. ve XVI. yüzyılda birkaç halk kütüphanesi örneği olmakla birlikte bunlar uzun ömürlü olamamıştır.) medrese öğrencileri ve ulemâ sınıfına uygun olarak düzenlendiğinden, genellikle dinî kitaplardan ve dönemin ders kitaplarından oluşuyordu. Halkın kullanımına açık olmayan bu kütüphaneler, barındırdığı eserlerin tamamının Arapça olması yüzünden Osmanlı halkının kitap okuma alışkanlığı kazanmasında -böyle bir gayeleri de yoktur- herhangi bir etkisi olmamıştır. 1860'lı yıllara gelindiğinde dahi bu durumun değiştiğini söylemek mümkün değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere özellikle Tanzimat Döneminde pek çok kütüphane kurulmasına rağmen kütüphaneler halk tarafından rağbet görmemiş ve öğrenciler dışında pek kullanan olmamıştır. Daha da vahimi bu öğrencilerin çoğunluğunun erkeklerden oluşmasıdır. Kadınlar arasında okuma-yazma oranı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu dönemde *sıbyan mektepleri* dışında kadınlar için herhangi başka bir öğretim kurumu bulunmamaktadır. Dolayısıyla üst tabakaya mensup olanlar dışında okuma-yazma bilen kadın sayısının oldukça az olduğunu söylemek mümkündür. Bütün bunlar değerlendirildiğinde zaman içinde kütüphane sayılarının artmasının ve koleksiyonların zenginleşmesinin entelektüel alanda seviyenin yükselmesini sağlayacak derecede bir etkisi olmadığı anlaşılmaktadır (Erünsal, 2015: 470-475).

II.II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Basının Doğuşu ve Gelişimi

Fransa'da ilk gazete ("*La Gazette*") 1631'de çıkarılmışken, Osmanlı topraklarında ise ilk Türkçe gazetenin yayımlanması için tam iki yüz beklemek gerekmiştir (İnuğur, 2005: 175). 1820'li yıllarda Avrupa'da basın yönetimleri üzerinde etkili olacak kadar güçlenmiş, gazeteler aracılığıyla Fransız Devrimi'nin özgürlük-eşitlik gibi ilkeleri tartışılmaya başlanmıştır. Gazeteler yalnızca bir iletişim aracı olmaktan ziyade, halkın bilinçlenmesini sağlayarak dinamik bir kamuoyu oluşturulmasında etkili oluyordu. XVIII. Yüzyılın ortalarından beri Avrupa'daki gazete faaliyetlerinden haberdar olunmasına karşın, Bâbîâli'de bir Tercüme Bürosu kurularak Avrupa gazetelerinin çevirilmesi ile yetinilmiştir (Koloğlu, 18, 21).

Osmanlı İmparatorluğu'nda basın faaliyetleri hem iç kamuoyunu kontrol etmek hem de Avrupa'da Osmanlı karşıtı söylemlere karşı bir tür savunucu görevi üstlenmesi amacıyla devlet tarafından başlatılmıştır. Osmanlı toplumunda gazete bir tür haberleşme aracı olmaktan ziyade, eğitim aracı olmuş; tarih, coğrafya, edebiyat gibi alanlarda adeta bir öğretmen görevi görmüştür. "*Osmanlılar okumaya kitapla değil, gazete ve dergi ile başlamışlardır*" (Ortaylı, 2007b: 38). Kitapla karşılaştırıldığında gazetelerin yarattığı etki çok daha yoğun olmuştur. Ancak Batı'nın kendi geçmişinin ve geleceğinin derinlemesine değerlendirmesini yaptığı dört yüz yıllık kitap kültürü, Osmanlı topraklarında oluşmadan gazetelerin yaygınlık kazanması gündelik bilgiler ile yetinen bir geleneğin doğuşunu hazırlamıştır. "*Gazeteye bilim ve fikir üretilmez, gazete kamuoyu ve zihniyet oluşturur.*" (Koloğlu, 2015: 19). Batı'daki çağdaşlarından oldukça farklı olmasına rağmen Osmanlı aydını gazeteler aracılığıyla topluma yön vermeye çabalamıştır.

II.II.I. Osmanlı Topraklarında Yayımlanan Türkçe Gazeteler

İlk Türkçe resmî gazete¹ II. Mahmut öncülüğünde *Takvîm-i Vekayi* (1831), ilk özel gazete ise Agah ve Şinasi efendiler tarafından çıkarılan *Tercüman-ı Ahvâl* (21 Ekim 1860) olmuştur. *Tercüman-ı Ahvâl* siyasi makalelere de yer vererek Osmanlı topraklarında ilk defa fikir gazeteciliğini başlatması bakımından bir dönüm noktası teşkil etmektedir (Ercan, 2011: 26-28).

Türkiye’de *Takvîm-i Vekâyi*’den önce yayımlanan gazeteler vardı. İlk gazete Fransızlar tarafından Fransız Elçiliği Matbaası’nda basılan *Bulletin de Nouvelles* (1795) ve *Gazette Française de Constantinople* (1796)’dır. İzmir’de *Le Spectateur Oriental* (1821), *Le Smyrneén* (1824), *Le Courrier de Smyrne* (1828) yayımlandı. 1828’de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın girişimleriyle ilk Türkçe-Arapça gazete olan *Vakâyi -i Mısriye* 1822’de yayın hayatına başlayan Bulak Matbaası²’nda basılmaya başlandı. (Kabacalı, 2000: 47). Haftalık olarak yayınlanan ve günlük tirajı 600 olan *Vakâyi -i Mısriye* ile 1863’de yayına başlayan *Ruzname-i Vakâyi -i Mısriye*’nin Türkçe basın üzerinde fazla bir etkisi olmamıştır (Koloğlu, 1992: 19).

---

¹ Gazete kelimesinin kökenine ilişkin çeşitli görüşler vardır. Venedik’te el yazısı küçük ilan kâğıtlarını almak için ödenen paraya *Gazetta* denilmekteydi. Daha sonra bu küçük el ilanlarının boyutlarının büyütüldü ve paranın adını aldı. Kelimenin Fransa’ya geçmesiyle *La Gazette de France*’ın çıkmaya başlaması kelimenin ilk olarak İtalya’da kullanıldığını savını desteklemektedir. Almanya’da ise gazete çok önce çıkmaya başladığından *Zeitung* kelimesi kullanılmıştır. (Fuat Süreyya Oral, 1967, Türk Basın Tarihi- Osmanlı imparatorluğu Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 69).

² Bulak Matbaası’nda 1822-1842 tarihleri arasında 125’i Türkçe, 112’si Arapça ve 6’sı Farsça olmak üzere toplam 243 kitap basılmıştır (Kabacalı, 2000: 47).

II.II.I.I. Takvîm-i Vekâyi (1831-1843)

İlk Türkçe gazete olan *Takvîm-i Vekâyi*, 1 Kasım 1831’de resmî gazete olarak yayımlanmaya başlamıştır. II. Mahmud çıkarılacak gazetenin pek çok bakımdan ülkeye fayda sağlayacağını belirterek adını bizzat kendisinin belirlediği *Takvîm-i Vekâyi*’nin kurulması için bir ferman vermiştir:

“...Bir gazete çıkarılması uzun zamandır hayalimdi. Ancak henüz zamanı gelmediği için, uygun zamanı beklemeyi tercih ettim. Şimdi tam zamanı, yasalarımıza ve dinimize zarar vermediği sürece, oldukça yararlı olacağı düşünülerek herkesin memnuniyetle tavsiye ettiği üzere, bizler de bir gazetenin yayımlanmasını arzu etmekteyiz...” (Yalman, 1914: 29).

Gazeteden önce, dönemin önemli olaylarını aktaran ve *vak’anüvis* olarak adlandırılan resmî tarih yazarları vardı. Ancak söz konusu yazıların basımının gecikmesi, halkın olan biteni gerçek zamanlı olarak öğrenmesine engel oluyor ve çoğu zaman da olaylar yanlış yorumlanıyordu. Bunların önlenmesi için bir gazetenin çıkması artık gerekli görülüyordu (İnuğur, 2005: 175).

Gazetenin tanıtılması için 26 Ekim 1831’de Esad Efendi tarafından bir mukaddime (önsöz) kaleme alınarak gazetenin temel amaçları belirlenmiştir:

- “Bütün Osmanlı vatandaşlarının yurt içinde ve dünyada olanları öğrenmesi. Yabancıların Osmanlı yönetiminin resmi görüşünü öğrenmesi.
- Yanlış haberlerin yayılmasını engelleyerek iç huzurun (asayişin) bozulmasını önlemek.

- Fen, sanat, sanayi ve ticarete dair bilgilerin yaygınlaştırılıp halkın yararına sunulması.
- Devlet icraatının herkesçe bilinip buna uyulması sayesinde devlette birliğin sağlanması.” (Koloğlu, 1981: 6-7; Kabacalı, 2000: 49).

Mukaddimede ayrıca şu cümleler yer alıyordu: “*Geçmiş olayları bilmek, kanunların ve İmparatorluğun özyapısının devamlılığına hizmet edecektir. Bu amaçla hükümet her zaman tarihçileri istihdam edecek ve tarihsel çalışmalar yayımlayacaktır*” (Yalman, 1914: 30; Szyliowicz, 2013: 337). Önsözden de anlaşılacağı gibi bu gazete, bir düşün ve fikir gazetesi olmaktan ziyade eski Türk geleneklerinin devamlılığını sağlamak amacı güden düzenli aralıklarla yayımlanacak bir *tarih anlatıcısı görevi* üstlenmektedir.

Takvîm-i Vekâyi’nin basılması için Süleymaniye Cami’i ile Üniversite bahçesi arasında bulunan Kapucubaşı Musa Ağa Konağı’nda *Takvimhane-i Âmire* adlı bir basımevi kurulmuş; gazetenin basım işlerini yönetmek üzere bir de *Takvimhane Nezareti* kurularak Nâzırlığına eski Vak’anüvislerden Seyit Mehmet Esat Efendi getirilmiştir (İnuğur, 2005: 176).

Başlangıçta haftalık olarak çıkarılan gazetenin ilk sayısı beş bin adet basılarak, devlet büyüklerine, yüksek rütbeli memurlara, ulemâya, taşradaki eşrafa ve elçiliklere gönderilmiştir (İnuğur, 2005: 175). Yayın hayatına başlamadan önce gazetenin ülkenin her yanına ulaştırılması planlanmışsa da posta örgütü bulunmayışı dağıtımı zorlaştırmıştır. Sonuç olarak gazetenin dağıtımını ülke çapında devlet haberleşmesini sağlamakla görevli tatarlar üstlenmiştir (Kabacalı, 2000: 50).

Gazetenin bir nüshasının maliyeti 120 kuruş olduğundan yıllık abonelik bedeli de 120 kuruş olarak belirlenmiştir. Sekizinci sayısında ilk çevirinin, on birinci sayısında ise ilk ilan yayımlandığı gazete, çoğu zaman düzensiz yayınlandığından yıllık ortalama 15

ya da 20 sayı çıkarabilmiştir. 1833 yılında 24 sayı, 1834'te 18 sayı, 1835'te ise 27 sayı yayınlanmıştır. Bunun sebebi olayların fazla ya da az oluşu değil, tamamen padişahların tutumuyla alakalıdır (İnuğur, 2005: 179). Gazetenin düzensiz yayınlanmasından rahatsız olan Mustafa Reşid Paşa sadrazamlığa atanınca gazeteye yeni elemanlar alınmıştır. Vak'anüvis Lütfi Efendi'yi de gazetenin başına getirmiş, Ramizpaşazade İzzet Bey ile Kostaki Adosidi'den oluşan bir tercüme kurulu da kurulmuştur. Böylece sadece bir yıl sonra gazetenin baskı sayısı 46'ya yükselmiştir. Tanzimat döneminde yabancı gazetelerden çeviriler yapılmış, fizik bilimine dair birtakım bilgilerin yer aldığı yazılar yayınlanmıştır. Ancak sadrazamlığa getirilen Âli Paşa döneminde gazete bu canlılığını yitirerek Kırım Savaşı sırasında ancak 18 sayı yayımlanabilmiştir. Savaşa dair haberler ise *Varaka-i Mahsusa* adı ile gazeteye ek olarak verilmiştir (İnuğur, 2005: 180).

Boyutlarına bakıldığında ise ilk üç yıl 24x35 cm boyutunda iken daha sonra 27x39 cm olmuş, ardından 28x42 cm ve 30x47 cm'ye çıkarılmıştır. 1876 Kanun-ı Esâsi 19x27 boyutlarında basılarak gazeteye ek olarak verildi. 1908'de yeniden basılmaya başladığında 24x31 boyutlarındaydı ve kapanıncaya kadar bu boyutlarda basılmaya devam etti (Kabacalı, 2000: 51). Paragraf ve noktalama işaretleri gibi yazım kuralları bulunmayan gazetede çeşitli puntolar mevcut olmadığından bütün yazılar aynı puntoda yazılmıştır (İnuğur, 2005: 179).

İlk sayısı sekiz sayfa metin ve iki sayfa önsöz olmak üzere on sayfadan oluşan gazete yazıları ise umur-u dahiliye (iç haberler), umur-u hâriciye (dış haberler), mevad-ı askeriye (askerî işler), fûnûn (bilimler), tevcihat-ı ilmiye (din adamları atanmaları), ticaret ve es'ar (ticaret ve fiyatlar) olmak üzere altı bölümden oluşuyordu. İç olaylarla ilgili haberler için Babiâli kalemi kâtiplerinden Sârim Efendi, askeri olaylarla ilgili haberler içinse başlangıçta Serasker Sait Bey daha sonra ise Serasker Hüsrev Paşa görevlendirilmiştir (İnuğur, 2005: 176).

1861'den itibaren yalnızca resmî belgeleri, yasa ve tüzükleri, duyuruları yayımlayan bir gazeteye dönüşmüş, 1879'da 2119. sayısından sonra dizgi hatası nedeniyle bir süre kapatılmıştır. 1891'de ise yeniden yayımlanmaya başlasa da bir yıl sonra dizgi hatası nedeniyle yeniden kapatılmış ve bu defa on altı yıl kapalı kalarak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (27 Temmuz 1908) yeniden basılmaya başlamıştır. 24 Kasım 1922'de 4609 sayı ile tarih olmuştur (Kabacalı, 2000: 49-50; Gerçek, 2002: 117-118; İnuğur, 2005: 180).

Takvîm-i Vekâyi azınlıkların da faydalanması için farklı dillerde de çıkarılmıştır. 1821'den itibaren İzmir'de Fransızca yayınlanan *Spectateur Oriental* adlı gazetede Osmanlı hükümetini savunan yazılara yer veren Alexandre Blackque (Blak Bey), II. Mahmud tarafından *Takvîm-i Vekâyi*'nin Fransızca'sını çıkarmakla görevlendirilmiştir. Böylece Fransızcası *Le Moniteur Ottoman* adıyla 5 Kasım 1831'de yani Türkçesinden dört gün sonra çıkmaya başladı. Osmanlıcasından farklı olarak iç olayları ve özellikle de padişahın reformlarını Avrupalı okuyucularına tanıtmaya ve beğendirme işlevi görüyordu (Berkes, 2017: 200). 1850'ye kadar yayınlandığı kesin olmakla birlikte ne zaman durdurulduğu ise bilinmemektedir (Koloğlu, 1987: 17). *Haydarar Kir Lıro Medz-i Derutyanın Osmanyanyan* adı ile 12 Ocak 1832'de Ermenicesi, *Ottomanikos Minitor* adıyla Rumcası, *Takvimü'l Vakayi* adıyla Arapçası ve Farsça nüshası da aşağı yukarı aynı tarihlerde yayınlanmıştır. Hangi tarihlerde kapandıkları ise bilinmiyor. Bunlar dışında *Takvîm-i Vekâyi*'nin 20 Ocak 1840'ta Arabyan Matbaası'nda basılan Ermeni harfleriyle Türkçe nüshası bulunmaktadır (Kabacalı, 2000: 51-52).

II.II.I.II. Ceride-i Havadis (1840-?)

İkinci Türkçe gazete olan ve özel teşebbüsle çıkarılan ancak bir süre sonra yarı resmi bir hal alan Ceride-i Havadis, 1 Ağustos 1840'ta yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin ilginç bir kuruluş hikayesi vardır. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde özellikle İngiliz asıllı ailelerin Kadıköy'e yerleşmeye başlaması yerel halkı huzursuz etmiş, Müslüman olmayan bu kimselerin daha önce olduğu gibi Beyoğlu'na taşınmaları için Üsküdar Muhafızı Firarî Ahmed Paşa duruma müdahale etmiştir. Ancak İngiliz asıllı William N. Churchill avlanacağını öne sürerek zaman istemiş ancak bir gün Defterhane kâtiplerinden Necati Efendi'nin oğlunun yaralanmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Churchill tutuklanmış ancak çok geçmeden İngiliz elçiliğinin kapitülasyonları öne sürerek müdahale etmesiyle, Türkçe bir gazete çıkarmak gibi birtakım imtiyazlar tanınarak serbest bırakılmıştır (İnuğur, 2005: 181-182).

Harfleri takvimhanede döktürülen Ceride-i Havadis biçim ve içerik açısından *Takvim-i Vekâyi*'e benziyordu. Başlangıçta haftada bir, daha sonra on günde bir yayınlanan gazete bir haber gazetesi olmaktan öteye geçememiş, yayınlandığı ilk günlerde hiç satış yapamadığı için ilk üç sayısı bedavaya dağıtılmıştır. İlk üç yılda ancak 150 okuyucuya ulaşabilen gazete kapanmak zorunda kalmıştır. Daha sonra hükümete maddi destek alan Churchill, gazeteyi yeniden çıkarmaya başlamış ancak bundan böyle gazete devletin yarı resmi organı olmuş, dolayısıyla devletin çıkarlarını savunmuştur (İnuğur, 2005: 183).

İç ve dış olmak üzere haberleri iki bölümde yayımlayan gazete dış ülkelerde muhabirleri olması dolayısıyla dış haberlere büyük önem vermiştir. Batı parlâmenter sistemine yönelik haberlere ve edebî çevirilere yer vermesi bakımından halkın geneline hitap edememiş ve okuyucu kitlesi yöneticilerle sınırlı kalmıştır (İnuğur, 2005: 183). 1854 Kırım Savaşı sırasında İngiltere'ye giden Churchill buradan gönderdiği haberlerle

gazeteye olan ilgiyi artırmış hatta bazen gazetenin yayın gününü beklemeden *Ruznâme-i Ceride-i Havadis* adıyla ekler yayınlamıştır (Baykal, 1990: 55).

Yazar kadrosu tamamen Türklerden oluşan gazete, 27 Eylül 1864 tarihinde çıkan 1212. sayısından sonra kapanmıştır³.

II.II.I.III. Tercüman-ı Ahvâl (1860-1866)

21 Ekim 1860'da Agâh Efendi'nin teşebbüsüyle yayına başlayan *Tercüman-ı Ahvâl*, devlet desteği olmaksızın çıkarılan ilk özel Türkçe gazetedir. İlk fikir gazetesi olması bakımından, basın tarihimiz açısından bir dönüm noktasıdır (İnuğur, 2005: 184-185).

Bu tarihten çok daha önce Avrupa'da ve Amerika'da basın, büyük gelişme kaydetmişti. 1814'te Koenig'in buharla çalışan baskı makinesini icat etmesi, 1846'da ise Amerika'da Robert Hoe'nun ilk rotatifi yapması baskı işlerinin hızlandırmışken, *Tercüman-ı Ahvâl* ise hala el tezgahlarında basılmaktaydı (İnuğur, 2005: 185).

Tecüman-ı Ahvâl'in yayına başladığı dönemde azınlıklar tarafından toplam 13 gazete çıkarılmaktaydı. Bu dönemde okuma yazma bilenlerin sayısı oldukça azdı ve onlar da gazete okumaya henüz alıştıramamıştı. II. Mahmud'tan sonra tahta geçen Abdülmecid'in basın faaliyetlerine ilgi göstermeyişi, gelişmeleri sekteye uğratmıştı. Bu koşullar altında yayın hayatına başlayan gazetenin kurucusu Agâh Efendi olmakla birlikte 24 sayı boyunca Şinasi de özellikle edebi yazıları ile destek vermiştir. İlk 24 sayı haftada

---

³ Kabacalı'nın kütüphane koleksiyonlarına dayanarak aktardığına göre ise yayın hakları el değiştirmiş ve düzenli yayınlanmamış olsa da 1919'a kadar varlığını sürdürmüştür (Kabacalı, 2000: 62).

bir çıkarken, 25. sayıdan yani 22 Ocak 1861'den sonra ise yayın sıklığı haftada üçe çıkmıştır. 1864'ten itibaren ise Ruznâme-i Ceride-i Havadis ile rekabet edebilmesi için beş kez yayınlanmıştır (İnuğur, 2005: 186; Kabacalı, 2000: 64).

Gazetenin ilk sayısında Şinasi'nin yazdığı *Mukaddeme*'de gerçek bir gazetenin nasıl olması gerektiğine dair tespitler yapılmıştır. Kendisinden öncekiler gibi iç ve dış olaylara ilişkin haberlerin yanı sıra, resmi haberlere, sanayi, bankacılık, ekonomi ve ulaşım alanında haberlere de yer verilmiş, eğitici nitelikte ve düşünce özgürlüğünün önemine vurgu yapan yazılar da yayınlanmıştır. Bu bakımdan gazete, kendinden öncekilerle kıyaslandığında oldukça gelişmiş durumdadır. “*Tercüman-ı Ahvâl, liberal eğilimli özel bir gazete olarak kendisini kabul ettirmiş, kültürel eylemin gelişmesinde, Türk toplumunun siyasal uyanışında rol oynamıştır*” (İnuğur, 2005: 190). İmzalı yazı geleneği de ilk olarak *Tercüman-ı Ahvâl* ile başlamıştır. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı oyunu da burada yayınlanarak basın tarihimizin ilk tefrikası olma özelliği taşır (İnuğur, 2005: 187).

Agâh Efendi ve Şinasi dışında Ahmet Vefik Paşa, Sarı Tevfik Bey, Mehmet Şerif Bey, Refik Bey, Hasan Suphi Efendi gibi isimler gazetenin yazarları arasındadır. Ayrıca Namık Kemal de zaman zaman makaleler yazarak destek vermektedir.

Eğitim sistemine yönelik eleştirel bir yazı yayınlaması ve hükümet yanlısı *Ceride-i Havadis* ile aralarındaki sürtüşme nedeniyle *Tercüman-ı Ahvâl* 1861 yılında hükümet tarafından iki hafta süreyle kapatılmıştır. 1866'da ise satışların düşmesi nedeniyle tamamen kapanmıştır (Kabacalı, 2000: 65).

II.II.IV. Tasvir-i Efkâr (1861-1869)

Tercüman-ı Ahvâl ile başlayan fikir gazeteciliği, Şinasi'nin çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* ile daha da ileriye taşınmıştır. Gazetenin bütün içeriğinin Şinasi tarafından belirlendiği düşünülürse, Şinasi'nin kişiliğine ve gazeteye dair düşüncelerine değinmek önemlidir. Fransız Devrimi'nden etkilenen Şinasi, özgürlük düşüncesine büyük önem vermiş ve bu düşünceyi gazeteler aracılığıyla yaymayı hedeflemiştir. Gazetelerin halkın aydınlatılmasına yardım etmesi gerektiğini düşünen Şinasi, dilde sadeliğe büyük önem vermiş ve yazılarını herkesin anlayacağı şekilde yazmaya dikkat etmiştir. Dönemin padişahı Abdülaziz'in gazetenin varlığından dahi huzursuz olmasına karşın Şinasi yazılarında düşünce özgürlüğü gibi fikirleri savunmaktan çekinmemiştir. Gazetenin başlığının altında "*Havadis ve Maarife Dair Osmanlı Gazetesi*" ifadesi bulunmaktadır. Altı aylık abonelik ücreti 80, üç aylık 40 ve tek bir nüshası ise 1 kuruştan satılmaktadır (İnuğur, 2005: 193).

Şinasi Paris'te eğitim gördüğü dönem tanıştığı Said Sermedi'nin dönemin sadrazamı Âli Paşa'ya suikast suçundan tutuklanması üzerine ihtilalci olmakla suçlanmıştır. Bunun üzerine gazetenin yönetimini Namık Kemal'e bırakarak 1865'te Paris'e kaçmıştır. Gazetenin yönetimini devralan 25 yaşındaki Namık Kemal, büyük ölçüde Şinasi'nin etkisi altındadır. Yazılarında büyük ölçüde özgürlük yenilik konularına yer veren Namık Kemal'in yazıları hem aydınlar hem de saray tarafından oldukça beğenilmektedir. Ancak gazetenin 465. sayısında yayınlanan "*Şark Meselesi*" adlı bir yazı dizisi nedeniyle Namık Kemal'in gazetecilik yapması yasaklanmış, bunun üzerine Kemal Avrupa'ya kaçmıştır. 469. Sayıdan itibaren gazetenin yönetimini Recaizâde Ekrem üstlenmiştir. 1869'da kapanıncaya değin *Tasvir-i Efkâr* toplam 835 sayı yayınlanmıştır (İnuğur, 2005: 196).

II.II.I.V. Basiret (1869-1878)

22 Ocak 1869'da İstanbul'da Ali Bey tarafından çıkarılan *Basiret* gazetesi, fikir gazetesi olma özelliği taşır ve ilk defa başlığının altında “*Millet Gazetesi*” ifadesi kullanılmıştır (İnuğur, 2005: 211).

Enderun'da yetişen, yüksek tahsili olmayan ancak zeki ve çağdaş görüşlü, sonraları “*Basiretçi*” olarak anılacak Ali Bey'in gündelik bir gazete yayımlamak için 1868'te Hariciye Nezâreti'ne yaptığı başvuru kabul edilmiş, hatta üç yüz liralık da bir yardım yapılarak bir yıl sonra gazetenin yayınlanması sağlanmıştır (İnuğur, 2005: 211).

Yazar kadrosunda Suphi Paşazade Ayetullah Bey, Hayrettin (Kasky) Bey, İsmail Efendi, Mustafa Celâlettin Paşa, Halet Bey, Mustafa Asım Bey, Süleyman Asaf, Esat Efendi, Ahmet Mithat Efendi ve Namık Kemal gibi güçlü kalemler yer almaktadır. Ayrıca zaman zaman Ali Suavi'de yazılar yazmıştır (Baykal, 1990: 74).

Ali Bey'in “*Menâfi-i Vataniye ve Havâdis-i Umumiyye Dair Millet Gazetesi*” olarak nitelendirdiği gazete başlangıçta haftanın beş günü (Cuma ve Pazar günleri hariç) küçük boy ve dört sayfa olarak çıkmıştır. Gazetenin basımı ise Vezir Han'da Tateos Basımevinde yapılmıştır. Başlangıçta orta halli bir gazete olan *Basiret*'in kaderi Fransız-Alman savaşı esnasında sergilediği tutum sayesinde değişmiştir. Dönemin hükümetinin Fransız yanlısı politikalarına rağmen Almanya'yı desteklemiş, savaşı Almanya'nın kazanması sonucu Alman hükümeti tarafından desteklenmiştir. Savaş sonrasında Prens Bismark tarafından 1000 mark para yardımı yapılmış ve yeni bir baskı makinesi hediye edilmiştir. Böylece *Basiret*, yabancı bir devlet tarafından desteklenen ilk gazete olmuştur (Baykal, 1990: 74; İnuğur, 2005: 213).

Aldığı yardım sonrasında *Basiretçi* Ali Bey Ankara Caddesi'nde özel bir basımevi kurmuş böylece gazete artık büyük boyda basılmaya başlamıştır. Abdülaziz döneminde Zaptiye Müşiri olan Hüsnü Paşa hakkında yazdığı yazılar nedeniyle tutuklanan Ali Bey,

dört ay hapis cezası almıştır. Aynı dönemde Ali Suavi'nin Çırağan Sarayı Baskını'ndan bir gün önce yazdığı yazıda baskını ima eden ifadelerle yer verdiği gerekçesi ile tutuklanmış daha sonra da Kudüs'e sürgün edilmiştir. 2376 sayı yayımlandıktan sonra 20 Mayıs 1878'de gazete kapatılan gazete 1908'de Ali Bey'in İstanbul'a dönmesiyle yeniden hayata geçirilmiş ancak birkaç sayı sonra kapanmıştır (İnuğur, 2005: 213).

II.II.II. Basına Yönelik İlk Hukuksal Düzenlemeler

1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile batılılaşma hareketinin ilk adımları atılmıştır. Bu dönemde yeşermeye başlayan batılı düşünme biçimi dönemin gazetelerinde de kendini göstermeye başlamış ve gazetecilik bir meslek olarak ortaya çıkmıştır. Ortaylı'nın ifadesiyle; *“Tanzimat dönemi, siyasal ve kültürel tarihimizde âdeta bir tek kurumun doğuşu ve gelişmesiyle tanımlansa yeridir, bu da kitap ve özellikle süreli yayınlardır.”* (Ortaylı, 2007b: 37).

Başlangıçta yalnızca kitap ve harita basan yayınevlerinde gazete ve dergi gibi süreli yayınların basılmaya başlamasıyla hukukî bir düzene de ihtiyaç doğmuştur. Gazetelerin siyasal olaylarla ilgilenmeleri ve hükümete yönelttikleri eleştiriler zamanla yöneticileri huzursuz etmeye başlamış ve bunun sonucunda kararnâmeler yoluyla basını kısıtlayıcı birtakım tedbirler alınmıştır. 15 Şubat 1857'de yürürlüğe giren *Matbaalar Nizamnâmesi* (Basın Tüzüğü) doğrudan basın ile ilgili olmayıp, basım işlerinin düzenlenmesine yöneliktir. 1857'de Tabhâne-i Âmire'nin gelirlerinin azalmasıyla ruhsatsız ve gizli çalıştırılan basınevleri olduğu fark edilmesi üzerine basınevlerinin izne bağlı olarak açılmasına karar verilmiştir (İnuğur, 2005: 200). Buna göre İstanbul'da basımevi açmak isteyenler *“Meclis-i Maarif ve Zaptiye marifetiyle tahkik olunduktan sonra”* Meclis ve sadrazamlık makamınca sakıncalı bulunmazsa matbaa açabileceklerdi. İstanbul dışındaki illerde matbaa açma izni için valiliklere başvurulacak, yabancı

uyruklular ise Hariciye Nezareti'nden ruhsat alarak basımevi açabileceklerdi (Kabacalı, 2000: 75). Basılacak kitap ve broşürler sansür memurları tarafından kontrol edildikten basılacaktı (İnuğur, 2005: 200).

Basına ilişkin ilk yasaklar Fransız Ceza Kanunu'ndan çevrilerek oluşturularak, 1858'de çıkarılan Ceza Kanunu'nda yer alan üç madde ile belirlenmiştir (İnuğur, 2005: 200). Söz konusu kanuna ilişkin maddeler şöyledir:

“138. Madde: Devlet-i Âliye'nin emir ve ruhsatıyla açılmış olan matbaalarda saltanat-ı seniye ve erbâb-ı hükümet ve tebaa-i saltanat-ı seniyeden olan bir millet aleyhinde gazete veya kitap ve evrak-ı muzurre tab ve neşrine mütecâsir olan kimselerin iptida bastırmış olduğu şeylerin zaptıyla, derece-i cürmüne göre matbaası muvakkaten veya bütün bütün kapattırıldıktan sonra on mecrediye altınından elli mecrediye altınına kadar cezayı nakdî ahzolunur.

139. Madde: Adâb-ı umumiyeye muhalif olarak nazmen ve neren hezel ve hicve dair şeyleri veyahut edepsizce resim tasviri basan ve bastıran ve neşreden kimseden bir mecrediye altınından beş mecrediye altınına kadar cezai nakdî alınır ve yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis olunur.

213. Madde: basma kâğıt tâlik ve neşriyle yani afiş ve yayın yoluyla, başkalarına asılsız isnatta bulunma fiili yasaklanmıştır.” (İnuğur, 2005: 2001).

Dönemin mevcut gazete sayısı hükümeti zora sokacak sayıda (Bu kanun çıktığında *Takvîm-i Vekâyi*, *Ceride-i Havadis* gazeteleri ile *Vekayi-i Tıbbiye* dergisi yayınlanmaktaydı) olmasa da, zaman zaman Avrupa devletlerini sarsacak derecede güçlü olan basın faaliyetlerinden endişe duyan Osmanlı yöneticileri, 1864'te *Matbuat Nizamnâmesi* adını taşıyan ilk basın yasasını çıkarmıştır. Bu konuda da yine Fransa örnek alınmış, III. Napolyon'un basın faaliyetlerini denetim altına almak amacıyla, 17 Şubat 1852'de yayınlanan kararnameye dayanılarak hazırlanan 35 maddelik tüzük, 1909'a kadar da yürürlükte kalmıştır (İnuğur, 2005: 202).

1862'de yayına başlayan *Tasvir-i Efkâr*'ın muhalif tutumuna 1866'da *Muhbir*, *Ayine-i Vatan* ve *Utarit* gazetelerinin de dâhil olmasıyla panikleyen hükümet, basın tüzüğü ile yetinmeyerek 1867'de *Kararname-i Âli*'yi yayınlamıştır. Özellikle *Muhbir* gazetesinde Girit meselesiyle ilgili bir kampanya başlatılması ve Millî Meclis'in gerekliliğinden bahsedilmesi ile Namık Kemal'in yazdığı *Şark Meselesi* başlıklı makale bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Geçici olarak çıkarıldığı halde 1909 yılına kadar yürürlükte kalan bu kararname ile Basın Tüzüğü'nün kararları dışında kalan durumlar söz konusu olduğunda hükümete gazete kapatma yetkisi vererek basın özgürlüğüne ket vurulmuştur. Hükümet aleyhinde yayın yapılmasını önleyebilmek amacıyla çıkarılan bu kararnameye dayanılarak pek çok gazete kapatılmıştır. Böyle bir uygulama ardından pek çok aydın ve gazeteci ülke dışında gazetecilik faaliyetlerine devam etmiştir (İnuğur, 2005: 204-205).

Basını kontrol altına almak için alınan tüm önlemlere rağmen gazete ve dergi sayısı artmaya devam ediyordu. 1876 yılında İstanbul'da 13 Türkçe, 1 Arapça, 2 İngilizce, 9 Rumca, 9 Ermenice, 7 Fransızca, 3 Bulgarca, 2 Yahudice ve 1 Almanca olmak üzere yayımlanan toplam gazete sayısı 47'ye ulaşmıştı (Kabacalı, 2000: 79).

II.II.III. Tanzimat Döneminde Yurt Dışında Türkçe Basın Faaliyetleri

II.II.III.I. Muhbir (1866-1868)

1866 yılında Ali Suavi yönetiminde yayın hayatına başlayan *Muhbir* gazetesi sermaye desteğini ise çok fazla okuma yazması olmayan Filip Efendi'den sağlamaktadır. Haftada beş gün yayınlayan gazete küçük boyutlarda basılmaktadır (İnuğur, 2005: 206-207).

Sert bir biçimde hükümetin politikalarını eleştiren gazete, Mısır Valisi Hidiv İsmail Paşa hakkında yazdığı yazı nedeniyle 8 Mart 1867'de bir ay süre ile kapatılmıştır. Bir aylık sürenin sonunda yeniden yayınlanmaya başlamış ve 27 Mayıs 1867'de kapanıncaya kadar toplamda 55 sayı çıkarabilmiştir (İnuğur, 2005: 209).

1867 yılında Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti ile Fransa'ya, oradan da Londra'ya taşınan Ali Suavi, *Muhbir*'i yeniden çıkarmaya başlamıştır. Londra'daki yayın hayatı 3 Kasım 1868'e kadar süren gazetenin baskısı George Bertrand basımevinde yapılmıştır. Yurtdışında yayınlanan ilk Türkçe gazete olması bakımından *Muhbir*, basın tarihimiz açısından önemlidir (İnuğur, 2005: 208).

Türkçe yayınlanan gazeteye ayrıca İngilizce ve Fransızca ekler de koyulmuştur. 5. Sayıdan 12.sayıya kadar Fransızca, 37. Sayıdan itibaren de İngilizce özet yaprakları verilmiştir. Yabancı basından aktarmaların da yapıldığı gazetede yazıların büyük çoğunluğu imzasızdır. Ali Suavi Londra'da yayımlanan *Muhbir* gazetesinde de hükümete ve idare biçimine ilişkin eleştiriler yapmaya devam etmiştir. Bir süre sonra hurufatın çalınması nedeniyle (3 Kasım 1868) kapanan gazete toplam 50 sayı yayın yapmıştır (Akşin, 2011: 328).

II.II.III.II. Hürriyet (1868-1870)

29 Haziran 1868'de Âgah Efendi, Ziya Paşa ve Namık Kemal Londra'da *Hürriyet* gazetesini kurmuşlardır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin resmî yayın organı olup gazetenin başlığında “*Memaliki Şarkıye ahalisine meccacen verilip yalnız posta ücreti alınır*” ibaresi yer almaktadır Londra Rupert Caddesi 4 numaralı binada basılan ve haftada bir yayın yapan *Hürriyet* gazetesinin masraflarını ise Mustafa Fazıl Paşa üstlenmiştir. Yurtdışında belirli bir amaç için çıkarılan ilk Türkçe fikir gazetesi olması bakımından önemlidir (İnuğur, 2005: 223).

İlk sayısı Reşat Bey'in imzası ile çıkan gazetenin başına 3 Ağustos 1868'de çıkan beşinci sayısından itibaren Namık Kemal geçmiştir. 6 Eylül 1869'da yayınlanan 63.sayıya kadar Namık Kemal yönetiminde çıkan gazete 64. Sayıdan itibaren Arif imzası ile Ziya Bey yönetiminde yayınlanmıştır.⁴ Ülkeye gizlice sokulan gazete halk tarafından oldukça fazla talep görmüştür. Özellikle Namık Kemal yönetimindeyken *meşrutiyet* ve *hürriyet* fikirleri savunulmuş, Sadrazam Ali Paşa ile Hariciye Nâzırı Fuat Paşa'nın tutumlarına yönelik ciddi eleştiriler getirilmiştir. Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı ilkesi savunulmuş, meşrutî idarenin kurulması ve basın özgürlüğü için mücadele verilmiştir. Avrupa ve İstanbul gazetelerinden bazı haberler de aktarılmış ve yorumlanmıştır (İnuğur, 2005: 224-225).

19x30 cm boyutlarında genellikle dört sayfa olarak yayınlanan gazetenin bazı sayıları ise sekiz sayfadır. 28 Şubat 1870'de yayınlanan 88.sayısı *Hürriyet*'in Londra'da yayınlanan son sayısı olmuş, 20 Aralık 1869'da yayınlanan 78.sayısında Ali Suavi

---

⁴ Namık Kemal, Ziya Paşa ile yaşanan görüş ayrılığı nedeniyle 63.sayıdan sonra gazeteden ayrılma kararı almış ve 7 Ocak 1870'de taşbasmalı bir bildiri ile bu kararını duyurmuştur (İnuğur, 2005: 226).

imzasıyla yazılan ve Ali Paşa'nın zalim olarak nitelendirildiği bir yazı nedeniyle Ziya Paşa tutuklanmıştır. Bunun üzerine Londra'dan ayrılarak Cenevre'ye yerleşmiş ve gazete 3 Nisan 1870'de 89.sayısı ile taş basma olarak basılmıştır. Cenevre'de yalnızca 11 sayı yayınlanan gazete, 29 Mayıs 1870 tarihli 100. sayısından sonra kapanmıştır (İnuğur, 2005: 223).

II.II.III.III. Ulûm (1869)

Muhbir'in kapanmasından sonra 1869'da Londra'dan Paris'e geçen Ali Suavi burada *Ulûm* isimli yeni bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bu gazetede ağırlıklı olarak tarih ve kültür ile ilgili yazılar yayınlamış, Türkçülük akımının ilk adımlarını atmıştır. Öyle ki daha önce Türk dilini anlatmak için kullanılan "*Lisân-ı Osmanî*" terimi yerine "*Lisân-ı Türki*" teriminin kullanılmasını gerektiğini savunmuştur. Fransa-Almanya savaşı sırasında Paris kuşatılması üzerine Lyon'a geçen Ali Suavi, gazeteyi "*Muvakkaten Ulûm Müşterilerine*" başlığı ile bir süre daha çıkarmaya devam etse de on beş sayı yayımlandıktan sonra kapanmıştır (İnuğur, 2005: 222).

II.II.III.IV. İnkılâp (1870)

1 Mayıs 1870'de Cenevre yayına başlayan ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına yayın yapan bir diğer gazete de *İnkılâp*'tır. Hüseyin Vasfi Paşa ve Mehmet Bey tarafından çıkarılan gazete yalnızca Ali Paşa'ya ve hükümete saldırmakla kalmayıp, padişahlık müessesesinin varlığını da eleştirilerek halkı devrime davet edici yazılar yayınlıyordu. Özellikle Mehmet Bey'in yazıları dönemin padişahı Abdülaziz hakkında oldukça şiddetli eleştiriler barındırmaktadır. Öyle ki zaman zaman Ziya Paşa *Hürriyet*'te padişahın övgüyle söz eden yazılar yazmak zorunda kalıyordu (İnuğur, 2005: 227).

24 Ağustos 1871'de Ali Paşa'nın ölümü üzerine Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığa gelmesiyle genel af ilan edilmiş, böylece sürgündeki gazeteciler sıraula ülkeye dönmüştür. Kasım 1871'de Âgah Bey, 1872'de Ziya Paşa, Reşat ve Nuri Bey'ler, 1873'de Mehmet Bey ülkeye dönmüş, Namık Kemal ise bundan bir yıl önce (24 Kasım 1870) Viyana Elçisi Halil Şerif Paşa'nın yardımları sayesinde İstanbul'a dönmüştür (İnuğur, 2005: 227-228).

II.II.III.V. İbret (1870-1873)

Aleksan Sarrafyan Efendi tarafından 1870 yılında çıkarılan *İbret* gazetesi daha ilk günlerinde bir aylık kapatma cezası aldıktan sonra gazete, *İbretname-i Âlem* ismiyle haftalık mizah dergisine dönüştürülmüştür.

Daha önce gazete çıkarma yasağı almış olan Namık kemal *İstikbal* adında bir gazete çıkarmak için Hariciye Nezareti'ne başvuruda bulunmuş ancak bu talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine Ahmet Mithat Efendi adına, iki yıllığına *İbret* gazetesi kiralanmıştır. Böylece 13 Haziran 1872'de yeni bir kadro ve kimlikle *İbret* gazetesi yeniden yayın hayatına başlamıştır. Namık kemal yönetiminde yayına başlayan gazetenin diğer yazarları Reşat, Ebuzziya Tevfik ve Nuri Bey'lerden oluşmaktadır. Haftanın beş günü (Cuma ve Pazar hariç) çıkan gazetenin başyazıları ise Namık Kemal'in imzasını taşımaktadır (İnuğur, 2005: 228).

Baskıcı yönetim biçimini tüm gücüyle eleştiren ve hürriyet fikrini savunan gazete, meşrutiyet fikrinin filizlenip gelişmesinde etkili olmuş, halk tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. Gazetenin bu muhalif ve eleştirel tutumuyla halkın bilinçlendirilmesi amaçlamış olan Namık Kemal, yazılarında eşitlik, özgürlük, adalet ve vatan kavramlarına yer vermiştir. Hem aydınlara hem de halka hitap eden *İbret*, ilk zamanlar beş bin adet

basılırken 19. sayısından itibaren gazetenin günlük tirajı on iki bine kadar yükselmiştir⁵. Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, 2 Temmuz 1872'de çıkan 19. Sayıda yer alan Namık Kemal'in "*Garaz Marazdır*" başlıklı yazısı ve Reşat Bey'in "*İstikrarsız*" adlı yazısı nedeniyle gazete 10 Temmuz 1872'de dört ay süreyle kapatılmıştır (İnuğur, 2005: 230).

Namık Kemal, yazmış olduğu "*Vatan Yahut Silistre*" adlı tiyatro eseriyle ilgili *İbret* gazetesinde de bir yazı yayınlamıştır. 1 Nisan 1873 tarihinde Gedikpaşa Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenen oyun ve halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Oyun sonrasında ellerinde fenerle sokaklara dökülen halk gazetenin idaresinin ve aynı zamanda Namık Kemal'in evinin de bulunduğu bina önünde toplanmış ve gazetede yayınlanması için bir teşekkür mektubu bırakmıştır. Mektubun ertesi gün gazete yayınlanması üzerine halk, İstanbul sokaklarında "*Yaşasın Kemal! Yaşasın milletin Kemal'i!*" diye sloganlar atmıştır. Halkın Namık Kemal'e olan hayranlığından tedirgin olan hükümet ise 5 Nisan 1873'te gazeteyi yeniden açılmamak üzere kapatmıştır. 132 sayı yayınlanabilmiş olan gazetenin kapatılmasından birkaç gün sonra yazarları tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir (İnuğur, 2005: 232-233).

---

⁵ Gazeteyi basmak için *Tasvir-i Efkâr* matbaası satın alınmış ancak gazetenin tirajının yükselmesi üzerine buradaki matbaa (el tezgahlarında basım yapılmaktaydı) yetersiz kalmıştır. Bir süre sonra Ahmet Midhat Efendi gazetenin basımı için kendi matbaasının (*Kırkanbar Matbaası*) kullanılmasına izin vermiştir (Kabacalı, 2000: 88).

II.II.III.VI. Diğer Gazeteler (1866-1876)

Abdülaziz döneminde Namık Kemal, Ziya Paşa ve Âgah Efendi'nin Londra'da *Hürriyet*'i, Ali Suavi'nin ise *Muhbir*'i çıkardığı yıllarda İstanbul'da çıkan gazete sayılarında önemli bir artış olmuştur. Bu dönemde yayınlanan gazeteler aşağıdaki gibidir:

1. **“Ayine-i Vatan” (1866):** Mehmet Arif tarafından çıkarılan *Ayine-i Vatan* ilk resimli gazetedir. Bir süre sonra kapanan gazete *Vatan* adıyla yeniden çıkarılmış ancak yine uzun ömürlü olmamıştır. 1867'de 79. sayıya kadar *Ruzname-i Ayine-i Vatan* adı ile çıkan ancak yine tutunamayan gazete, 80. sayıdan itibaren *İstanbul* adı ile 1869'a kadar yayınlanmıştır (İnuğur, 2005: 242).

2. **“Muhip” (1867):** Şakir Efendi tarafından çıkarılan gazete başlangıçta büyük boyda yayınlanmış daha sonra ise boyutu küçülerek iki yıl yayına devam etmiştir (Baykal, 1990: 70).

3. **“Muhibb-i Vatan” (1867):** Andon Efendi tarafından yayınlanan gazete yedi yıl hayatta kalabilmiş ve bu süreçte sık sık isim değiştirmiştir. *Memalik-i Mahrûsa*, *Türkistan*, *Hülâsatü'l Efkâr* ve *Mirkat* isimlerinde yayınlanmıştır (Baykal, 1990: 70-71).

4. **“Utariit” (1867):** Abdullah Bey ve Musullu Sami tarafından çıkarılan bu gazete, Millet Meclisi kurulmasını ve basın özgürlüğünü savunmuş, beş sayı sonra Âli Kararname gereğince kapatılmıştır (İnuğur, 2005: 243).

5. **“Terakki” (1868):** Ali Raşid ve Filip Efendiler’in yayınladığı gazete, dilde sadeleşmeyi savunuyordu. Matbuat Nizamname’si uyarınca hükümete yönelik eleştirel yazılar yayınlaması nedeniyle birkaç kez kapatılmıştır (Kabacalı, 2000: 87). Yazarları arasında Kemal Paşazade Sait, Ebuzziya Tevfik, Suphi Paşazade Ayetullah, Recaizade Ekrem ve Lehli Hayreddin Karski bulunur (İnuğur, 2005: 243). *“Hanımlara Mahsus”* başlığı altında haftalık olarak yayınladığı kadın sayıları ile Türkiye’de kadınlara özel ilk gazetedir. Kız-erkek ayırt edilmeden çocukların okutulması, kadınların iş hayatına atılması gerektiğini ve kadın haklarını savunmuştur. Ayrıca *Letâif-i Asâr* adıyla ilk mizah gazetesi ni çıkarmıştır (Baykal, 1990: 71-72).

6. **“Mümeyyiz” (1869):** Sıtkı Efendi tarafından çıkarılan gazeteyi özel kılan, *“Çocuklara Mahsus Mümeyyiz”* başlığıyla çocuklar için yayınladığı özel sayılardır. Her sayısı farklı bir renkte çıkan gazetede pedagojik bilgiler yer almaktadır (Baykal, 1990: 72).

7. **“Vekayi-i Zaptiye” (1869):** Mutasarruf Bursalı Şakir Bey tarafından çıkarılan kısa ömürlü yarı resmî bir gazetedir (İnuğur, 2005: 244).

8. **“Hadika” (1869):** Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi Ebuzziya Tevfik ve Şemseddin Sami gibi isimlerin yazar kadrosunda bulunduğu gazete Aşir Efendi tarafından çıkarılmıştır. Söz konusu yazarların hükümete yönelik eleştirel yazıları sebebiyle büyük ilgi gören gazete 56. sayısından sonra iki ay yayınlanmamış; 57. Sayıdan itibaren ise haftada ancak bir kez çıkabilmiştir. Bilimsel, teknik ve endüstriyel konularda yayınladığı makaleleri ile ün kazanmıştır (Baykal, 1990: 73).

9. **“Diyojen” (1869):** Teodor Kasap tarafından çıkarılan bir mizah gazetesi olan *Diyojen*, başlangıçta Fransızca, Ermenice ve Rumca olarak çıkarılmış olup ancak 1969’da Türkçe olarak yayınlanmıştır (İnuğur, 2005: 245). 120. Sayısından sonra gazeteye karikatürler eklenmiş, ancak 121. ve 123. sayılarındaki yazılar nedeniyle gazete iki ay süreyle kapatılmış; bundan dolayı karikatür yayını son bulmuştur (Baykal, 1990: 73).

Başlangıçta haftada bir kez yayınlanan *Diyojen* daha sonra haftada üç kez yayınlanmaya başlamış ve toplamda 184 sayı yayın yapmıştır. Yazarları arasında Namık Kemal, Ali Bey ve Ebuzziya Tevfik’in bulunduğu gazete güçlü kalemler sayesinde yoğun talep görmüştür. Basın tarihimizin ilk siyasi mizah gazetesi olma özelliği taşıyan *Diyojen*’in yayın hayatı boyunca toplam üç kez belirli aralıklarla yayın yapması engellenmiş ancak 13 Ocak 1873’te tamamen kapatılmıştır (İnuğur, 2005: 246).

10. **“Hakayik-ül Vekâyi” (1870):** Rüştü Efendi tarafından çıkarılan 617 nüsha sonrası Filip Efendi tarafından satın alınan gazete, yazar kadrosunda Kemal Paşazade Sait Bey, Recaizade Ekrem, Ebuzziya Tevfik gibi güçlü kalemleri barındırmaktadır. İç politika ile neredeyse hiç haber yapmayıp Almanya-Fransa savaşı ile ilgili haberler yayınladığı için uzun süre hayatta kalmayı başarmıştır (Baykal, 1990: 174).

Bunlar dışında “*Hayal*” (1873), “*İstikbâl*” (1875), “*Asır*” (1870), “*Devir ve Bedir*” (1870), “*Hülâsatü’l Efkâr*” (1873), “*Medeniyet*” (1874), “*Sadâkat*” (1875), “*Vakit*” (1875) gazeteleri de yayımlanmıştır.

II.II.IV. Vilâyet Gazeteleri

1864'de yapılan düzenlemeler ile Eyalet Sistemi yerine Vilâyet Sistemi'ne geçme kararı alınmış ve çeşitli vilayetler (sırasıyla Tuna, Bosna, Suriye, Erzurum, Halep, Edirne, Trablusgarp) kurulmuştur. Bu değişikliğin kültür alanına en önemli katkısı, her vilayete kendi ihtiyaçlarını karşılaması adına bir basımevi kurulması ve resmi yayınların yanı sıra özel girişimle kurulan matbaaların da yayın yapabilmesine olanak tanınması olmuştur. Aynı şekilde bu gazeteler yalnızca Türkçe değil aynı zamanda bölgenin yerel dilinde de çıkarılmıştır (Varlık, 1985: 99).

Vilâyet gazeteleriyle taşradaki kültür yaşamına katkı sağlanması amaçlanmış, böylece basın faaliyetleri yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmayarak, geniş kitlelere ulaşılmıştır. Basın faaliyetleri için gerekli maddi yatırımın devlet tarafından yapılmasıyla, özel girişimciler teşvik edilmiştir. Elbette devlet desteği alınarak yapılan bu yayınlarda belirli oranda sansür uygulanıyordu. Bu gazetelerde genellikle yerel yazarlar yer almakla birlikte, aynı zamanda siyaset sürgünlerine de görev veriliyordu. Matbaa çalışanları ise başlangıçta İstanbul'dan getirtilse de zamanla her vilayet kendi matbaacısını yetiştirmiştir. Bazı illerde zanaat ve sanayi okulları açılmış böylece mevcut matbaalar bir tür uygulama alanı haline dönmüştür (Varlık, 1985: 100). Vilayet gazetelerine ilişkin detaylı bilgiler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Vilayet Gazetelerinin Yıllara Göre Yayını (Koloğlu, 2015: 32-33; Varlık, 1985: 101)

Yıl	Vilayeti	Gazetenin Adı	Dili
1860	Beyrut	Hadika al-Ahbar	Türkçe-Arapça
1865	Ruşuk	Tuna	Türkçe-Bulgarca
1865	Şam	Suriye	Türkçe-Arapça
1866	Trablusgarp	Trablusgarp	Türkçe-Arapça
1867	Halep	Gadir el Fırat	Türkçe-Arapça
1867	Cebeli Lübnan	Lübnan	Arapça-Fransızca
1867	Erzurum	Envâr-ı Şarkıye	Türkçe-Ermenice
1867	Girit	Girit	Türkçe-Rumca
1868	Edirne	Edirne	Türkçe-Rumca
1868	İşkodra	İşkodra	Türkçe
1868	Yanya	Yanya	Türkçe-Rumca
1869	Diyarbakir	Diyarbakir	Türkçe-Ermenice
1869	Bursa	Hüdavendigâr	Türkçe-Ermenice
1869	Halep	Fırat	Türkçe-Arapça
1869	Konya	Konya	Türkçe-Rumca
1869	Selanik	Selanik	Türkçe-Rumca- Bulgarca-Yahudice
1869	Trabzon	Trabzon	Türkçe-Rumca
1869	Bağdat	Zevra	Türkçe-Arapça
1871	Prizren	Prizren	Türkçe-Sırpça
1872	Kastamonu	Kastamonu	Türkçe
1872	Adana	Seyhan	Türkçe-Rumca
1872	Yemen	Yemen	Türkçe-Arapça

1873	Manastır	Rumeli	Türkçe
1874	Ankara	Ankara	Türkçe
1874	İzmir	Aydın	Türkçe
1876	Hersek	Neretva	Türkçe-Sırpça

II.II.V. Osmanlı Topraklarında Türkçe Dışındaki Dillerde Yürütülen Basın Faaliyetleri

Özellikle XIX. yüzyılda kamuoyuna gazeteler aracılığıyla yön verilmeye çalışıldığı bir dönemde, Türkçe dışı dillerde yapılan yayınların etkisi de oldukça önemlidir. Osmanlı topraklarında basın faaliyetleri Türkçe dışında Avrupa Dilli Basın (Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Almanca) ve Türkçe Dışı Yerel Dilli Basın olmak üzere iki farklı yönde seyretmiştir (Koloğlu, 1995: 127).

II.II.V.I. Avrupa Dilli Basın

XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun genel itibariyle Fransız etkisi altında şekillendiği düşünüldüğünde, Fransızca basının Osmanlı toplumsal yapısı üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Osmanlı topraklarında basılan 400'den fazla Fransızca yayının çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere Selanik, İzmir ve Beyrut'ta da faaliyet göstermiştir. Osmanlı topraklarında çıkarılan ilk Fransızca gazete, Fransız Devrimi düşünce hareketini aktarmak amacıyla, Fransız elçiliği tarafından 1795'te İstanbul'da basılan "*Bulletin des Nouvelles*"dir. İstanbul'da basılan diğer gazeteler arasında öne çıkanlar "*Presse d'Orient*" (1841-1854), "*Courrier d'Orient*" (1854), "*Gazette Medicale d'Orient*" (1857), "*Le Commerce de Constantinople*"dir. Bunların etkileri görece sınırlı kalmış, yarı İngilizce

yarı Fransızca çıkarılan “*Levant Herald*” (1856-1914) ve “*Levant Times and Shipping Gazette*” (1868-1874) polemikçi yapıları sebebiyle oldukça büyük bir etki yaratmıştır. “*Levant Times and Shipping Gazette*” 1874’te tamamen Fransızca yayın yapmaya başlayarak “*Stamboul*” adını almıştır. Cumhuriyet döneminde ise “*İstanbul*” adıyla bir süre devam ettikten sonra 1964’te kapanmıştır. Bunlar dışında azınlıkların da Fransızca gazeteleri vardı. “*La Reforme*” (1868-1922) ve “*Le Phare du Bosphore*” (1868-1898) Rumların, “*Journal de Salonique*” (1895-1912) ve “*Progrès de Salonique*” (1900-1909) ile Yahudilerin sözcülüğünü üstlenen “*Journal d’Orient*” bunlar arasında sayılabilir Akdeniz ticareti gelişmesiyle ticaret yapan ülkeler arasında artan haber alma ihtiyacı üzerine İzmir’de “*Le Spectateur Oriental*” (1921), “*Journal de Smyrne*” (1832-1842), “*Echo de l’Orient*” (1838-1846) ve “*L’Impartial*” (1841-1915) gazeteleri yayına başlamıştır (Koloğlu, 1995: 36-37).

Osmanlı topraklarında çok sayıda Fransız okulu bulunması Fransızca gazete ihtiyacını artırıyordu. Fransızca basının bir diğer özelliği ise Osmanlı toplumunu ilgilendiren ancak Türkçe basında yer almayan pek çok bilgiye yer veriyor olmasıdır. Ayrıca Namık Kemal gibi bazı yazarlar yazılarını öncelikle Fransız gazetelerinde yayımlatıp daha sonra Türkçeye çevirerek Bâbîâli’nin sansüründen de kurtulmuş oluyordu. Fransızca dışında İngilizce, İtalyanca ve Almanca yayınlar da yapılmakla birlikte bunların etkisi oldukça sınırlı kalmıştır (Koloğlu, 1995: 129).

II.II.V.II. Yerel Dilli Basın

1840’larda Bâbîâli’nin liberal ve hoşgörü politikaları çerçevesinde, ilk örneklerini İzmir’de gördüğümüz yabancı dilde basın faaliyetlerine izin verilmiştir. Rumca, Ermenice ve Ladino (İspanyol Yahudicesi) ve Bulgarca gazeteler 1840’larda ilk olarak İzmir’de yayına başlamış olup birkaç yıl sonra İstanbul’a taşınmıştır. Bu gazeteler

yorumdan çok bilgi aktarımına yoğunlaşmış, devletin tanımış olduğu bu imkânı kaybetmemek adına sultan ve vezirlere yönelik aşırı bağlılık göstergesi yazılara yer verilmiştir. Bunlar dışında Arapça, Farsça, İbranice dillerinde basın faaliyetleri sürdürülmüş olup, Rusça, Romence, Urduca, Sırpça, Hırvatça, Gürcüce, Kürtçe, Arnavutça, Çingenece, Ulahça ve Çerkezce gazeteler de yayınlanmıştır (Koloğlu, 1995: 135-137; Koloğlu, 2015: 39-43).

II.III. Çatışma Kuramı, Epistemik Cemaatler ve Aydınlar

Herhangi bir teknolojinin bir toplumda kabul görüp gelişebilmesinde, söz konusu teknolojiyi ve onun çıktılarını kullanan “*sosyal gruplar*”ın da etkisi vardır. Osmanlı toplumunda matbaa teknolojisini ve onun ürünlerini (kitap, gazete) kullanan sosyal gruplar, dönemin sosyo-politik koşullarına bağlı olarak hâkim paradigmayı belirleyen bilimsel topluluklardı. Osmanlı topraklarında yeşertilmeye çalışılan bilim ve bilimsel düşüncenin gelişimi, farklı bilimsel toplulukların, başka bir deyişle “*epistemik cemaatler*”in çatışmaları üzerinden okunabilir.

Bilim tarihinin, bilim ile din arasındaki çatışmalardan oluştuğunu ve bu çatışmadan er ya da geç bilimin galip geleceğini savunan çatışma tezine ilişkin literatür XIX. yüzyılda başlamıştır. Kurucu metinler arasında J. W. Draper’in “*The Conflict Between Religion and Science*” (1874) ile A. D. White’in “*A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*” (1896) adlı eserleri sayılabilir (Russell, 2016: 31; Demir, 2018c: 69). Toplumsal değişme en basit haliyle, belirli bir toplumsal yapıdan başka bir toplumsal yapıya geçişi ifade eder. Bu değişim kurumlar düzeyinde olduğu kadar epistemolojik düzlemde de meydana gelir. Toplumsal değişimi açıklayan kuramlar evrim ve çatışma modeli olmak üzere sınıflanabilir. Evrim kuramına göre değişim, toplumu oluşturan kurumların/bileşenlerin birbirleri ile girdikleri ilişkilerin basitten

karmaşığa doğru evrilmesi olarak tanımlanırken; çatışma kuramında ise değişim, kurumlar ya da topluluklar arasındaki çatışmalar yoluyla meydana gelmektedir (Burke, 2014: 145-158). Simmelci terimlerle çatışma, “*birbirine karşı olan dualizmleri çözmek üzere tasavvur edilir; çatışan taraflardan birisinin yok edilmesi suretiyle olsa bile o bir tür birliği sağlamanın bir şeklidir*” (Simmel, 1999: 29).

Tarih boyunca, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman toplumlar için, din ve bilim arasındaki ilişki “*uzlaşma*”, “*ayrışma*” ve “*birinin diğerini bastırması*” şeklinde cereyan etmiştir. Ortaçağ boyunca skolastik zihniyetin evrensel olduğu düşünüldüğünde, Batı dünyası deneysel yöntemle bunu aşmayı başarmıştır. Osmanlı dünyasında ise XIX. yüzyıla kadar dini bilginin aklî bilgiye üstünlüğü sürmüştür. Hristiyan Batı dünyasının yaklaşık XIV. yüzyıldan itibaren, din ve bilimi uzlaştırmak yerine, bu iki alanın birbirinden tamamen farklı olduğunu kabul ederek, dini ve bilimsel etkinlik alanlarını ayırması skolastik zihniyetin aşılmasını sağlamıştır. İslam dünyasında ise başta Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd, daha sonra Kâtib Çelebi gibi düşünürler, İslam dini ile bilimi uzlaştırmak için çabalamıştır. Demek ki, “*bilim ile din uzlaştırılmaya değil, ayrıştırılmaya çalışılmalıdır*” (Demir, 2014: 43, 49-52).

Bilim ile din arasındaki çatışma epistemolojik düzlemde ve söz konusu epistemeyi üreten epistemik cemaatlerin güç odakları ile ilişkileri bağlamında ele alınmalıdır. Tarih boyunca epistemolojik çatışma, din ile akıl ekseninde şekillenen epistemik cemaatler üzerinden süregelmiştir. Osmanlı toplumu XVIII. yüzyılda modernleşme safhasına girinceye değin, resmî ideoloji, epistemik cemaatlerin bilim algısı ve dolayısıyla bilgi üretim süreçleri ve eğitim büyük ölçüde din ekseninde şekillenmiştir. Modern bilim, dinin dogmalarının altını oymaya başlaması ve politik olarak da güç kazanmasıyla din karşısındaki üstünlüğü ele geçirmiştir (Draper, 1875: 331). Draper’e göre bilim ve din kökensel olarak farklı zeminler üzerinde yükselir. Gücünü kiliseden alan din, bilimsel sorgulamaya karşıt bir biçimde toplumsal yapının her köşesinde belirir. Bilim ve din

arasındaki bu çatışma bir bakıma akıl ve inanç arasındaki çatışmayla benzerlik gösterir ve bu iki güç arasındaki çatışmanın herhangi bir noktada uzlaşması olası değildir (White, 1948: 4). En nihayetinde din, alanı gerçeklik ve evren üzerine çok daha kapsamlı açıklamalar sunan bilime bırakmalıdır (Draper, 1875: 270).

Bir toplumun bilim ya da teknoloji ile kuracağı ilişkide epistemik cemaatlerin belirleyici bir etkisi olmuştur. Bilime ya da teknolojiye ilişkin bilginin yaratıcısı veya aktarıcısı, bilgiye ilişkin düşüncenin şekillendiği hâkim paradigmanın ait olduğu epistemik cemaatlerdir. Epistemik cemaat, “*bir bilme, bilgi, kavrama, anlama cemaatidir ve bilgiyi inşa eden, işleyen, geliştiren ve daha sonraki kuşaklara intikal ettiren, bilgiyi taşıyan insanlar topluluğu*”dur (Arslan, 1992: 5). Bilgi üretim sürecini epistemik cemaatler ile açıklama çabası, bilginin tarihsel ve toplumsal bir oluşum olarak kabul edilerek, sosyo-politik koşulların etkisinin de analize dahil edilmesini sağlar. Bilgi, bilgiyi üreten epistemik cemaatler ve doğal olarak bu cemaatin üyeleri olarak özneler tarihseldir, dolayısıyla toplumsal ve tarihsel bağlamı içinde düşünülmelidir. Düşünme ve algılama biçimleri, bilgiye yön veren epistemik cemaatlerin ellerinde şekillenir. “*Bilim ve bilimsel bilgi, kendi kendilerine işleyen süreçler olarak değil, icracılarının ürünleri olarak ele alınmalıdır*” (Arslan, 1992: 57). O halde, belirli bir döneme ilişkin bilgi üretim faaliyetlerini daha iyi anlamak için o dönemin hâkim epistemik cemaatinin kabullerini kavramak gerekir. Bu bağlamda Osmanlı tarihine baktığımızda karşımıza iki farklı epistemik cemaat çıkar: gelenekçi ve modern epistemik cemaat. Bu iki epistemik cemaat, bilgiye ve bilginin kaynağına ilişkin sorulara verdikleri cevaplar doğrultusunda farklılaşır. Örneğin gelenekçi epistemik cemaat için bilginin kaynağı dindir, dolayısıyla Âlimlerin ilim faaliyetlerinde bilme ile inanç arasındaki çizgi oldukça muğlaktır. Dini bilginin hakimiyetinden bilimsel bilgiye geçiş ancak çatışma terimlerinde anlaşılabilir. “*Kültürün evrimi çatışmanın gelişmesi, çözümü ve yeniden ortaya çıkışı üzerine kuruludur*” (Simmel, 1999: 151).

Kuhn'cu terimlerle söylersek epistemik cemaat, aynı paradigma etrafında toplanmış kişilerden oluşan *paradigmatik gruptur* (Kuhn, 2008). Dolayısıyla belirli bir döneme hâkim olan bilimsel düşüncenin ya da bilgiye ilişkin faaliyetlerin anlaşılabilmesi için bu faaliyetleri yürüten bilginler topluluğunun anlaşılması gereklidir. Arslan'ın da belirttiği gibi, “*Bilimsel bilgi dahil bütün bilgi türlerinin varoluş temeli epistemik cemaattir. Eğer epistemik cemaat varlık kazanamamışsa, bilgi de varolamaz; epistemik cemaat genelde bütün bilginin, özel olarak da bilimsel bilginin sine qua non'udur*” (Arslan, 1992: 56).

Epistemik cemaatlerin hâkim paradigma olabilmeye yarışları, iktidar ile kurdukları ilişkilere bağlıdır. Dolayısıyla bir toplumun bilginler topluluğunu ve bilim algısını anlayabilmek için iktidar ile olan ilişkilerini de incelemek gerekir. Gelenekçi epistemik cemaat XIX. yüzyılın başlarına kadar siyasi iktidar tarafından desteklenmiş ve İslâm dininin etkisi altında şekillenen kültürel yapı ile hakimiyetlerini pekiştirmiştir. Ancak modern bilimlerin aktarılmaya başlamasıyla yalnızca bilgiye ilişkin algıda değil kültürel ve kurumsal zeminde de kırılmalar meydana gelmiştir. Toplumsal düzlemdeki değişimlere, Tanzimat sonrasında iktidarın desteği de eklendiğinde modern epistemik cemaatin gelenekçiler karşısında güç kazanması kaçınılmaz olmuştur. Modern bilimin ve bilimsel algının henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde toplumsal düzenin merkezinde dini inançlar ve değerler vardır. Osmanlı toplumu için bu belirleyen uzun bir süre, İslâm dini olmuştur. Bu çalışmanın kapsamı dahilinde söz konusu etkiler basım faaliyetleri üzerinden verilmeye çalışılmıştır.

Epistemik cemaatlerin ve savundukları paradigmanın varlığını sürdürebilmesi için, söz konusu paradigmanın eğitim yoluyla yeniden üretilerek bir sonraki kuşağa aktarılması önemlidir. “*Her epistemik cemaat kendi varlığını standart ve normlarını, amaçlarını ve çıkarlarını/ilgilerini, cemaatin entelektüel ürünlerini bir eğitim mekanizması vasıtasıyla sürekli kılar*” (Arslan, 1992: 88). Eğitim yoluyla etrafımızda

olup bitenleri algılama ve akıl yürütme biçimlerimiz şekillenir. Osmanlı örneğine baktığımızda, seküler eğitimin başlangıcına kadar medreselerde dinî bir eğitimden geçen, iktidarın desteğini de arkasına alan ulemâ sınıfı, dönemin bilimsel faaliyetlerini dolayısıyla da entelektüel çerçeveyi belirlemiştir. Medreselerden mezun olanların, devletin hukukî ve idarî kadrolarına yerleşmeleri de ulemanın alandaki gücünü pekiştirmiştir (Demir, 2014: 67). Ne zamanki seküler bir eğitimden geçen mütefenninler, dönemin aydınlanmacı çabasının da etkisiyle ulemâ karşısında güç kazanmaya başlamış, ancak o zaman paradigmatik bir kırılmanın kıvılcımları görülmüştür. Böylece XVIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan ayrışma özellikle Tanzimat döneminde, iki farklı epistemik cemaatin bilgiye yön veren hâkim paradigma olabilmek için mücadele ettikleri bir dönem olmuştur. Gelenekçi epistemik cemaat (medreselerde yetişen “*dinî bürokratlar*”) ile modern epistemik cemaat (kalemlerde yetişen “*lâ-dinî bürokratlar*” ya da “*askerler*”) arasındaki çatışma XX. yüzyılda medreseler kapanıncaya kadar devam etmiştir (Demir, 2017: 95). Farklı epistemik otoritelerin çatışma sürecini açıklamak için Arslan “*epistemik bunalım*” terimini kullanır. Osmanlıda XIX. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan epistemik bunalım, modern bilimlerin ülkeye girişiyle geleneksel epistemik cemaat karşısında yeni entelektüel azınlığın ortaya çıkmasıyla başlamıştır (Arslan, 1992: 3-4).

Herhangi bir düşünme biçimi gücünü, kendisini üreten ve destekleyen epistemik cemaatin gücünden alır. Bu nedenle ulemânın güçlü olduğu dönemde, Osmanlı ilminin öğretildiği eğitim kurumları olan medreselerde verilen eğitim sorgulanmamıştır. İlim, “*akıl ve nakil yoluyla, yani Kitap ve Sünnet’ten gelen, kıyas ve icmâ ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi*” anlamına gelir. Bu bilgiye sahip olanlar “*âlim*” bunun çoğulu ise “*ulemâ*” kavramı ile karşılanır (Berkes, 2017: 179). Bilginin kaynağını akıl olarak kabul eden Aklî ilimler ise kendi içinde *Nazarî İlimler* (fizik, metafizik, matematik) ve *Amelî İlimler* (etik, iktisat, politika) olmak üzere ikiye ayrılır. Naklî ilimler ise *Tefsir*,

Hadis, Fıkıh ve Kelâm olmak üzere dörde ayrılır. Naklî ilimler medreselerde öğretilirken, Aklî ilimlerin öğretilmesi için herhangi bir kurum bulunmuyor, usta-çırak ilişkisi çerçevesinde kişisel çabaya dayalı olarak öğretiliyordu. Aklî ilimlerin toplum tarafından yeterince benimsenememesinin sebeplerinden biri de budur. Naklî ilimler için bilginin kaynağı, *Kur'an* ve Hadisler'den nakledilen bilgidir. Akıl-Nakil ya da bilim-din çatışması ise fizik ve metafizik ile tefsir, hadis ve kelâm arasındaki çekişmeden kaynaklanmıştır (Demir, 2014: 34-35, 42-43). Osmanlı toplumunda dinin baskınlığı dinî bilginin, dinsel ağırlıklı eğitim modelinin yüceltilmesini sağlamıştır. “*Dinsel bilginin geleneksel toplumlardaki kıymetliliği, bu toplumların ihtiyaçlarına cevap verebilir olmasıyla ilgilidir.*” (Akça, 2010: 263). Osmanlı Âliminden beklenen “*Şeriat bağlamında, müftü sıfatıyla, hukukî hükümleri belirlemek ve kadı sıfatıyla bunları uygulamak*”tır. Âlimlerin yetiştiği medreselerde verilen eğitim de hukukun temeli olan *Kur'an* ve *Sünnet*'in öğretilmesinden ibarettir ve ihtiyaç duyulan insan tipinin yetişmesinde yeterli bulunmuştur. Dolayısıyla Âlimler, yalnızca onlardan beklenen görevleri yerine getirmiş bunun dışında bilgi üretmek gibi herhangi bir entelektüel uğraş edinme gereği duymamışlardır (Demir, 2017: 21-22).

Epistemik cemaat bağlı bulunduğu entelektüel geleneğin kurallarına uyar ve bu kurallar epistemik cemaatin içinde bulunduğu toplumsal koşullar bağlamında anlaşılabilir (Arslan, 1992: 79). Osmanlı sosyal ve politik yaşamının temelinde yer alan İslâm dini uzun bir süre, ulemâ sayesinde etkinliğini korumuştur. Ancak özellikle III. Selim döneminde başlayan II. Mahmud döneminde hız kazanan Batı'nın bilim ve teknolojisini aktarma çabalarıyla birlikte hem ulemâ hem de ulemânın temsil ettiği medreseler itibar kaybetmeye başlamıştır. Bunda idari ve hukuki yapıdaki değişimlerin etkisi olmakla birlikte, din ve devlet işlerinin ayrılmaya çalışıldığı dönemde II. Mahmud'un ulemâya yalnızca din işleriyle uğraşmaları gerektiğini hatırlatır nitelikteki tavırları da etkili olmuştur. Osmanlı sisteminde ulemâ, tıpkı bürokrasi gibi siyasal bir kategori iken,

zamanla ulemanın devlet ve dünyevî işlerdeki yetki alanı sınırlanmış, Cumhuriyet döneminde ise siyasi alandan tamamen soyutlanarak “*din adamı*” olarak anılmışlardır (Berkes, 2017: 177).

XVIII. yüzyıla kadarki bilgi üretim faaliyetleri, *ilim* ile ilgilenen *Âlimler Topluluğu* (müderris, kadı ve müftülerden oluşur) ile *irfan* ile ilgilenen *Ârifler Topluluğu*'nun (şeyh ve müritlerden oluşur) ellerinde şekillenmiştir. İktidarı yönlendiren ve medreselerde yetişen Âlimler topluluğunun bilgi kaynakları akıl ve vahiy olup, skolastik bir yaklaşımı vardır. Mistik bir yaklaşıma sahip olan ve tekkelerde yetişen Ârifler topluluğu ise akli tamamen reddederek vahiy ve hadislerle dayalı bir bilgi anlayışını savunurlar (Demir, 2018b: 50-51). XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise bilgi üretim faaliyetleri, bilgi ile uğraşmayı “*ilim ile iştigal etmek*” olarak algılayan *Âlimler* ile “*fen ile iştigal etmek*” olarak algılayan *Mütefenninler* olmak üzere iki farklı epistemik cemaatin birbiriyle çatışan paradigmaları üzerinden sürdürülüyordu. Mütefenninlerin uğraşısı olan fen, Batı'dan aktarılmış olup tamamen seküler temelliydi. Fen, geleneksel aklî ve naklî ilimler ayrımındaki aklî ilimlerden de farklıdır (Demir, 2017: 93-94). Fen ya da modern bilimsel bilgi, dünyanın işleyişine dair akıl ve deney yoluyla edinilen bilgidir ve herhangi bir otoriteye boyun eğmeksizin, özgür düşünce yoluyla edinilir (Huff, 2008: 101).

Geleneksel bilim algısında meydana gelen bu kırılma ile geleneksel bilgi topluluğundan farklı olarak modern bilgi topluluğuna ihtiyaç duyulmuştur. Epistemik cemaatin değişmesiyle dünyayı algılama ve ifade etme biçimi de değişir. Medreseler, Osmanlı toplumunun geçirdiği yapısal değişimlere ayak uyduramamış, devlet medreseleri modernize etmek yerine, bu yeni yapının gerektirdiği niteliklere sahip bilginler yetiştirilmesi için modern eğitim kurumları açılması yolunu seçmiştir. Böylece medreseler giderek işlevsizleşmiş, ilmiye sınıfı gözden düşmüş ve zamanla tüm gücünü yitirmiştir (Demir, 2017: 95). Âlimlerin savunduğu kuramsal çerçeve Doğulu kaynakları

temel alırken, Mütedefenninlerin savunduğu kuramsal çerçevenin dayanağı ise Batı'nın Rönesans ve Aydınlanma düşüncesidir. O halde Osmanlı aydını, yalnızca bilimsel ve teknik bilgiyi aktarmakla kalmamış, aynı zamanda “*kuramsal çerçevelerini*” de “*dışarıdan ödünç*” almıştır (Demir, 2014: 8). Osmanlı toplumunda gelenekten kopuş Batı bilimine güvenle başlamış ve pozitivist bir tutumla Batı bilimi biricik otorite kabul edilmiştir.

İktidarın etkisi altında yeşermeye çalışan bilimsel faaliyetlerin üreticisi olan bilginler topluluğu, bir anlamda resmî ideolojinin (iktidarın savunduğu ideolojinin) meşrulaştırılıp, toplum tarafından benimsenmesini sağlayarak yeniden üretilmesine aracılık etmektedir. Burada Gramsci'nin “*organik aydın*” kavramsallaştırması akla gelmektedir. Gramsci'ye göre aydınlar, Mannheim'ın iddia ettiği gibi toplumdan görece bağımsız, “*boşlukta yüzen intelligentsia, bir yere demirlemiş olmayan, görece sınıfsız tabaka*” olmak yerine, tam da iktidar tarafından yaratılan ve iktidarla arasında organik bir bağ bulunan topluluklardır (Mannheim, 1954: 137-138; Burke, 2001: 18; Gramsci, 1967). Aydınlar daima bir toplumsal sınıfa organik bağlar ile bağlıdırlar ya da başka bir deyişle, her bir toplumsal sınıf, iktidarı eline alabilmek için kendi organik aydınını yaratır (Gramsci, 1967: 18-21). Bu çerçevede Batı aydınının yaratıcısı orta sınıftır; yani Batı'da oluşmaya başlayan burjuvazi. Feodal yapının çökmeye başlamasıyla ortaya çıkan burjuvazi, yerine geçmek istediği aristokratlardan farklı olarak kendini ekonomik ve entelektüel alanda var etmeyi seçmiştir. Dolayısıyla Batı aydını, orta sınıfın ya da başka bir deyişle burjuvazinin bir ürünü ve sözcüsü olarak doğmuştur (Kılıçbay, 1985: 60). Söz konusu iktidar mekanizmalarının ürettiği aydınlar, bu mekanizmaların birer sözcüsü gibidir. İktidarın savunduğu ideoloji temelinde toplumun düşünme biçimi, bilim algısı ve eğitim şeklinin belirlenmesinde etkili olurlar. Dolayısıyla toplum ile epistemik cemaatler/bilginler topluluğu arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Toplumun sosyo-politik, ekonomik koşulları bilime, bilgiye ilişkin düşünme biçimi ve

faaliyetlerinin oluşumunu ve bununla bağlantılı kurumları etkilediği gibi, benzer biçimde söz konusu epistemik cemaatin savunduğu paradigma da toplumsal alanın düzenlenmesinde etkilidir. Üretim araçlarının ve toprak mülkiyetinin devletin elinde olması Osmanlı aydınını devletten bağımsız kılacak bir sosyo-ekonomik zeminden mahrum bırakmıştır. “*Türk aydını, özelde devlet ve iktidar ile, genelde siyaset ile kendisi arasında eleştiri ve sorgulamayı mümkün kılabilen bir mesafe bırakmayı başaramamış; dolayısıyla nihayetinde kendi varlık koşullarını aşındırmıştır.*” (Argın, 2009: 86). Burjuvanın desteğini alan Batı aydını ise devlet desteğine ihtiyaç duymamış, hatta çıkarları doğrultusunda devleti karşısına almaktan çekinmemiştir.

Batı toplumunun geçirdiği değişimin bir ürünü olan *aydın* tipinin tanımlanmasına ilişkin pek çok kuram geliştirilmiştir. Gramsci’ye göre, belirli toplumsal koşullar ve ilişkilene biçimleri altındaki davranış ve düşünüş biçimine bağlı olarak ortaya çıkan aydının görevi “*belli bir dünya görüşünü destekleme ya da bu görüşü değiştirme, yani yeni yeni düşünme biçimleri yaratmak*”tır (Gramsci, 1967: 24). Okullar ya da eğitim aydınların yetişmesi için etkili bir araçtır. Ortaçağ boyunca Batı Avrupa’da bilgi, rahipler ve din adamlarının ellerinde şekillenmiş, XII. Yüzyılda açılan üniversiteler kiliseden doğmuştur. Nitekim Ortaçağ üniversitelerindeki öğretim üyelerinin çoğu rahiplerden oluşmaktaydı (Burke, 2001: 35). Ortaçağ üniversiteleri ile dönemin Osmanlı medreseleri yapı ve işleyişleri itibarıyla birbirinden tamamen farklıydı. Ortaçağ üniversitelerinde iki dereceli bir eğitim verilmekteydi. Birinci derecede *trivium ve quadrivium* olmak üzere yedi özgür sanat, ahlak, bilgi ve doğa felsefesi okutulurken; ikinci derecedeki eğitim ise İlahiyet, Hukuk ve Tıp fakültelerinde gerçekleşiyordu (Sabev, 2016: 261). Üniversitelerden farklı olarak XVIII. yüzyılda açılmaya başlayan akademiler ise çağdaş felsefeye ve modern bilime ağırlık vermekteydi. Bilimsel araştırmayı destekleyen bu kurumların da ortaya çıkmasıyla aydın tipinin yaratılış zemini hazırlanmıştır. Avrupa’da basımevinin hızla yayılmasıyla XVII. yüzyılda bilimsel

yazarlık bir meslek olarak ortaya çıkmış, XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise devletten ve kiliseden bağımsız yeni bir entelektüel kesim oluşmaya başlamıştır. Diderot ve d'Alembert'in çabalarıyla yayımlanan *l'Encyclopedie* ise bu yeni akımın bir ürünüdür. Özellikle Fransa'da karşımıza çıkan bu yeni entelektüeller *Les Philosophes* olarak anılan ve toplumsal sorunlar hakkında fikir beyan eden kişileri ifade etmektedir (Kılıçbay, 1985: 55-56). Osmanlı toplumunda ise gelenekçi cemaatin hükümranlılığı boyunca bu yeni düşünme biçimine ve bilime karşı sürekli bir direniş gösterilmiştir.

Gouldner (1979), geliştirmiş olduğu “*kritik söylem kültürü*” terimini ölçüt olarak Avrupa'nın yeni orta sınıfının ürettiği aydın tipini iki kategori altında inceler: *intelligentsia* ve *intellectuals*. *Intellectuals* eleştirel ve özgür düşünceyi savunurken, *intelligentsia* ise ilgi alanı teknik bilgi ile sınırlı kalanları temsil etmektedir. *Intelligentsia*, tamamen paradigmanın içsel dinamiklerini keşfedip, ilkelerini diğer disiplinlere de uygulanacak şekilde genişletmeye odaklanır. *Intellectuals* ise tam tersi tek bir paradigmanın alanı domine etmesine karşı çıkararak eleştirel bir bakış açısıyla pek çok farklı paradigmayı ele alır. Kritik söylem kültürü *intelligentsia* ve *intellectuals* arasında birleştirici bir köprü görevi görmektedir (Gouldner, 1979: 28-31, 48-49). Seküler bilgi ile ilgilenseler de başlıca kaygıları pratik gerekçelere dayanan ve asker, mühendis gibi meslek sahiplerinden oluşan Mütefenninler, Gouldner'ın kavramsallaştırmasına göre aydın figürünün ortaya çıkışına zemin hazırlayan *intelligentsia* konumundadır. Aydın ise, Gouldner'ın da belirttiği gibi, herhangi bir otoriteye boyun eğmeksizin kendi aklı ışığında, özgür ve eleştirel bir düşünme ile fikir üretebilendir.

II.IV. Bölümün Değerlendirmesi

Osmanlı toplumunda uzun bir süre din, toplumsal yapının her kademesini şekillendiren, mevcut düzenin korunmasını sağlayan tek güvenilir kaynaktı. İslam dininin sosyo-politik alanda olduğu kadar bilgi üretim faaliyetlerinde de belirleyici bir etkisi vardı ve *Kur'an*, yalnızca ilâhî bir kaynak değil, aynı zamanda hakikate ilişkin bilginin şaşmaz kaynağı idi. Evrene ilişkin bilinmesi gereken ne varsa hepsinin bilgisi *Kur'an*'da bulunuyordu, bu nedenle başka bir kaynağa gitmeye gerek yoktu. Akıl ve deney yoluyla edinilen bilgiler *Kur'an*'dakilerle çeliştiğinde ve bu çelişki aşılamadığında *Kur'an*'ın bilgisi doğru kabul edilerek diğeri terk ediliyordu (Demir, 2014: 34). Aynı şekilde bilim ve teknolojiye dair bilgilerin aktarımı söz konusu olduğunda ise öncelikle geleneksel değerlere zarar vermeyeceğinden emin olunması gerekiyordu.

XVI. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyıla kadarki süreçte Osmanlı topraklarında dünya, “Müslümanlar” ve “Kâfirler”den oluşuyor, daha sonra Rumlar'ın eklediği “Frenk” kavramıyla birlikte ise Batı dünyası “frenk kâfirliği” olarak algılanıyordu. İşte bu sebeple Batı'da olup biten her türlü gelişmeye ilgisiz kalınmış, ancak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa bir “din birliği” olarak görülmekten çıkmıştı (Berkes, 2016: 160-161, 170-172). Batılı bilim ve askeri olmayan teknolojilerin Osmanlı topraklarına geç aktarılmasında bu bakış açısının büyük bir etkisi olmuştur. Bu konudaki keskin tavırlarını İmparatorluk elçisi Busbecq'in sözlerinden anlayabiliriz:

“Dünyada hiçbir millet, top, havan ve daha birçok Hristiyan icadını kullanarak kanıtlandıkları üzere, yabancıların işe yarar buluşlarından faydalanma konusunda Türklerden daha atak olmamıştır. Ne var ki matbaa kullanmaya (...) bir türlü ikna olmazlar, zira Kitab'ın, yani kutsal kitabın basıldığı takdirde artık

Kitab olmaktan çıkacağını (...) düşünürler.” (Lewis, 2015: 58-59).

XIX. yüzyılda Batıda gündeme gelen din-bilim çatışmasına ilişkin tartışmaların Osmanlı toplumuna yansımaları, yukarıda da değinildiği gibi, İslam dininin bilimin gelişmesine engel olmadığına savunusu biçiminde ortaya çıkmıştır. İlginç olan ise bu savunuların yalnızca gelenekçi kanattan gelmeyip, aynı zamanda modern epistemik cemaat arasından da çıkmış olmasıdır. Namık Kemal’in Renan Reddiyesi ve Ahmet Mithat Efendi’nin Draper’e yanıt niteliğindeki “*Nizâ-i İlmüd-Din*” başlıklı çalışmaları bunlar arasında sayılabilir (Tekeli, İlkin, 1999: 127).

Dinin bireysel ve toplumsal hayatın temel belirleyeni olduğu bir düzende dini kitapların, özellikle de *Kur’an*’ın basılması tartışmalar yaratmış, Osmanlı topraklarında resmi olarak basılan ilk *Kur’an* için 1874 tarihine kadar beklemek gerekmişti. *Kur’an*, peygambere Arapça inmiştir, yani Tanrı’nın dili Arapça’dır. Bu nedenle hangi dil konuşulursa konuşulsun dualar mutlaka Arapça olmalıydı. *Kur’an*’ın başka dillere çevrilmesi kesinlikle yasaktı ve *Kur’an*’ın olduğu gibi korunması onu ezberlemekten geçmekteydi (Boorstin, 1996: 515-516). Bu nedenle *Kur’an*’ın çoğaltılmasına verilen tepkilere şaşırılmamalıdır.

Kur’an ilk olarak XVI. yüzyılda Avrupa’da dini polemik ve kâr maksadıyla basılmıştır. 1500’lü yıllarda Osmanlı ordusunun Orta Avrupa’ya kadar ilerlemesi Avrupalıları tedirgin etmiş ve Osmanlıların dinlerini tanımak amacıyla *Kur’an*’ın Latince çevirileri yapılmıştır. Başta Martin Luther olmak üzere pek çok Protestan reformcuları, bu çeviriler yoluyla *Kur’an*’ın yanlışlarla dolu olduğunu ve böylece Müslüman dininin ahlaksızlığını ortaya çıkaracağını düşündüklerinden bu çabayı desteklemiştir (Wilson, 2018: 50-52). Bunun dışında Avrupa’da matbaacılığın aynı zamanda ekonomik olarak da büyük getiriler sağlaması, yayıncıları *Kur’an*’ın Arapça nüshalarını da basmak

konusunda harekete geçirmiştir. Dini kitapların basılması büyük bir pazardı ve Avrupalı yayıncılar bunu fark etmişti. Böylece Venedikli yayıncı Paganino de' Paganini, Müslümanlara satmak amacıyla ilk kez 1537'de *Kur'an*'ın Arapça nüshasını basmıştı (Wilson, 2018: 52-53). XIX. yüzyıla kadar Hristiyan icadı olduğu gerekçesiyle güvenilmeyen matbaada Kutsal kitabın basılmasının yasaklandığı Osmanlı topraklarında, Avrupa'da Hristiyanlar tarafından basılmış *Kur'an* nüshalarının satılacağını düşünmek oldukça çılgın bir fikirdir. Nitekim Osmanlı otoriteleri bu nüshalar İstanbul'a ulaşır ulaşmaz bunlara el koymuş ve yok etmiştir (Wilson, 2018: 53).

Basılı kitap ve matbaa, kaligrafi ve el yazması kitaplar gibi Müslüman dünyasına ait değil, yabancıydı. Bu Hristiyan icadının İslam kültürünü tahrip edeceğine inanılıyordu. *Kur'an*'ın kopyalanması ise bir tür dini eylemdi ve çoğaltılma işi oldukça titizlikle yapılıyordu, matbaanın ise bu kutsal görevi hatasız bir şekilde yerine getireceğine güvenilmiyordu (Wilson, 2018: 62). *Kur'an*'ın basılmasında yapılacak herhangi bir hata ile kutsal kitabın tahrip edileceğine inanılıyor; matbaa kalıplarını temizlemek için kullanılan fırçada domuz kılları bulunduğu ilişkin garip bahaneler öne sürülüyordu (Boorstin, 1996: 520).

Osmanlı topraklarında *Kur'an* ilk olarak 1830'larda Bulak Matbaası'nda öğrencilere okutulmak üzere, *Kur'an*'ın belirli kısımlardan oluşan küçük kitapçıklar şeklinde basılmıştır (Wilson, 2018: 65). Osmanlı topraklarında *Kur'an*'ın basımı yasaklanmış ve diğer ülkelerde basılan nüshalarının da imparatorluğa girişinin engellenmesine yönelik tedbirler alınmış olmalarına rağmen, arşivlerden edinilen bilgiye göre, 1859'da İran, Hindistan ve Rusya'da basılan kopyalarının hem İstanbul'da hem de diğer illerde dolaşımda olduğu görülür. Bunun dışında İstanbul'da *Kur'an*'ın gizlice basılmasına yönelik bazı girişimler olmuştur. Asıl ilginç olan ise, bu yasa dışı faaliyetlerini ulemâ üyelerinden bazılarının ve medrese öğrencilerinin desteklemesidir (Wilson, 2018: 67, 73).

Bütün bunlar sonucunda, Kur'an'ın devlet kontrolünde basılması kararlaştırılmıştır. Ulemânın desteğini alabilmek için ilk aşamada basılı nüshalardan birinin ithal edilmesinin daha kolay olacağı düşünülmüş, bunun üzerine o dönem Londra'da bulunan Namık Kemal, ünlü hattat Hafız Osman'ın el yazmasının ithal edilmesini önermiştir. Bu konuda pek çok ağır eleştiriye maruz kalsa da ona göre *Kur'an*'ın basılması modernleşme sürecinde kritik bir eşiği temsil etmektedir ve bu eşik aşılmalıdır (Wilson, 2018: 77- 84). Böylece 2 Mayıs 1873'te nihayet devlet tarafından resmi olarak *Kur'an*'ın basılmasına karar verilmiş, 1874'te de basılmıştır. Kâr amacı gütmeksizin basılacak *Kur'an*'ın 500.000 nüsha basılmasına karar verilmiştir. Bunu gerçekleştirememiş olsalar da el yazması nüshalarıyla kıyaslandığında basılı *Kur'an*'ın fiyatında ciddi bir düşüş olmuş, böylece herkesin *Kur'an*'a sahip olması amaçlanmıştır. Başlangıçta 20 kuruştan satılan nüshalar zaman içinde verimliliğin artmasıyla 10 kuruşa kadar düşmüştür (Wilson, 2018: 87-89, 92).

1860'larda gelişen ve dizgiye gerek duymayan *fotolitografi* tekniği sayesinde *Kur'an*'ın hatalı basılması gibi bir kaygının da önüne geçilmiştir. Böylece el yazmasından basmaya yumuşak bir geçiş yapılmıştır. "*Fotolitografi aynı zamanda Osmanlı hükümetinin el yazması geleneğini yeni teknoloji ile birleştirmesini sağlamıştır*" (Wilson, 2018: 90). Bu süreçte ulemaya birtakım yetkiler verilmiş ve *Kur'an* yalnızca devletin ve elbette ulemânın uygun gördüğü matbaalarda basılmıştır (Wilson, 2018: 92-96).

Dini kitapların özellikle de *Kur'an*'ın basılmasına ulemâ uzun bir süre karşı çıkmış olsa da nihayetinde ulemâ sınıfı içinde de çatlaklar meydana gelmiştir. Geleneksel cemaatin temsilcisi olan ulemâ sınıfı mensuplarının dahi *Kur'an*'ın basılması gerektiği yönündeki tavrı bir anlamda gelenekçi cemaat içinde meydana gelen kırılmanın derinleştiğinin ve modern cemaatin ulemâ karşısında güç kazandığının göstergesidir.

Robinson'a göre matbaanın yarattığı en büyük etki, ulemanın otoritesini sarsmak olmuştur. Etrafta pek çok konu üzerine basılmış kitaplar varken, ulemadan icazet almaya gerek kalmamış, bilgi aktarım faaliyetleri üzerindeki ulemâ tekeli de böylece ortadan kalkmıştır (Robinson, 1993: 244-245). Otoritesi sarsılan ulemâ ile birlikte dinin toplum ve bilim faaliyetleri üzerindeki otoritesi de sarsılmış ve bilimsel düşünce için kapı aralanmıştır. Başlangıçta şüpheyile yaklaşılan matbaa ve basın, Tanzimat reformlarının halka anlatılması amacıyla devlet tarafından desteklenmeye başlanmıştı. Demek ki, iktidar meşruiyetini sağlamlaştırabilmek için bilim, teknoloji ve bilginler topluluğu/epistemik cemaat tarafından desteklenmeye ihtiyaç duyar. Benzer şekilde, herhangi bir teknolojiyi kullanan “sosyal gruplar”ın ve güç odaklarının söz konusu teknoloji ile ilişkilene biçimi o teknolojinin seyrini belirler.

Bilim tarihini, karşıt kuramların ya da eş deyişle paradigmaların çatışmalarıyla yani devrimci dönüşümlerle açıklayan Kuhn'a göre paradigma değişimleri devrimseldir. “Paradigmalar değiştiği zaman onlarla birlikte dünya da değişir. Paradigma değişiklikleri bilim adamlarının, araştırma ile bağlanmış oldukları dünyayı farklı şekilde görmelerine neden olur” (Kuhn, 2008:207). Ulemanın temsil ettiği gelenekçi cemaat, iktidarın desteğini alarak eğitim sistemini, dolayısıyla bilgi sistemini kontrol altında tutmuştur. Ancak elbette bu ilişki tek taraflı değildir, “dönemin bilgi cemaatleri ve bilgi türleri, o dönemin sosyo-politik süreçleri tarafından belirlenmiştir” (Demir, 2017:187). Resmî ideolojinin toplum tarafından benimsenmesi ve meşruiyet kazanabilmesi için ulemanın desteğine gereksinim vardı ve ulema eğitim kurumlarıyla bu ideolojinin pekiştirilmesi ve yeniden üretilmesi görevini üstleniyordu. Osmanlı devleti Batı karşısında güç kaybetmeye başlayınca kadar yeni bir politik düzen ve yeni bir bilgi sistemine ihtiyaç duyulmamış, mevcut olanın muhafazasıyla yetinilmiştir. Mühendishanelerle başlayan ve kademe kademe ortaöğretimde devam eden eğitimde

modernleşme hareketleriyle birlikte dengeler değişmiş ve yeni bir epistemik cemaat yükselmeye başlamıştır. Devletin de desteğini alan bu yeni epistemik cemaatle birlikte yaşanan paradigma değişimi, hakikatin kavranış biçimini ve dünyaya bakışı kökten biçimde değiştirmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan iki epistemik cemaat arasındaki bu çatışma süreci, XX. yüzyılda medreselerin tamamen kapatılmasıyla bilimin lehine sonuçlanmış ve dinin toplumsal düzen üzerindeki belirleyiciliği sona ermiştir.

Geleneğin dolayısıyla birtakım toplumsal güçler tarafından beslenen yerleşik değerlerin etkisiyle yeni değerler ve düşünme biçimlerinin Osmanlı toplumunda kök salması uzun zaman almıştır. Bu dönüşümün gerçekleşmesinde özellikle gazetelerin büyük payı olduğu söylenebilir. Osmanlı düzeninde hiçbir zaman kamusal eğitim amaçlanmamış, bunun yerine devlet kademelerinde görev alacak kişilerin eğitilmesine odaklanılmıştır. Bu nedenle gazete, Osmanlı topraklarında iletişim ve haberleşme dışında halkın eğitilmesi görevini de üstlenmişti. Kritik söylem geliştirebilmiş aydınlardan biri olan Şinasi, yazılarını herkesin anlayabileceği şekilde yalın bir dil ile yazmıştır. Çünkü yazının toplum üzerindeki etkisini kavramış ve halka ulaşmanın en etkili yolu olarak gazeteyi görmüştür. Fransızca öğrenen ve bir dönem Paris'te yaşayan Şinasi, Fransız basınına yakından takip ediyor, basının toplum üzerindeki etkisine birebir şahit oluyordu. Böylece gazete yoluyla hürriyet gibi yeni kavram ve görüşler tartışılmış, halkın kültür düzeyinin yükselmesine katkı sağlanmıştır. Vilayet gazeteleri sayesinde, bu gelişmelerin İstanbul gibi birkaç büyük kent ile sınırlı kalmayıp taşraya da ulaşması mümkün olmuştur. Basının doğuşu, Osmanlı topraklarında bilgi ve hakimiyet ilişkisinin anlamını değiştirmiştir. Okuma-yazma bilmeyenlerinde kahvehanelerde yüksek sesle okunan gazeteler aracılığıyla dünyada olup bitenlerden haberdar olabiliyordu (Göçek, 1999: 279). “XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda aydının ve gazetenin birlikte doğup büyümelerine tanık oldu.” (Birinci, Kocabaşoğlu, 1995: 101). Gazetelerin ne denli güçlü

bir etki yarattığı, iktidarın basına yönelik getirdiği kısıtlamalardan, özellikle II. Abdülhamit'in uyguladığı yoğun baskıdan anlaşılabilir.

Muhalif seslerin yükselmesinden rahatsız olan iktidar, aralarında Şinasi, Namık Kemal gibi isimlerin yer aldığı aydınların Avrupa'ya kaçmalarına ve faaliyetlerine orada devam etmelerine neden olmuştur. Demir'in ifadesiyle yöneticiler, *“muhalif seslerden, yani makamlarına göz diken haşarı çocuklardan ve onların muhalif yöntemlerinden”* hoşlanmazlar (Demir, 2018a: 34).

SONUÇ

Matbaanın Osmanlı topraklarındaki gelişiminin sunulduğu çalışmada, değişen toplumsal koşulların matbaanın anlam ve işlevini de aynı doğrultuda dönüştürdüğünü gördük. Bunlar ışığında, teknolojinin tarihin seyrini değiştirip değiştirmediğine ilişkin tarihsel soru değiştirilerek teknoloji ile toplumsal ilişkilerin saptanmasına yönelik bir inceleme geliştirilmiştir.

Müslümanlar söz konusu olduğunda, modern bilim ve teknolojilerin aktarılmasında öncelikli kaygı, bu bilim ve teknolojilerin geleneksel değerlerine ve kurumlarına zarar verip vermeyeceği olmuştur (Szyliowicz, 2013: 333). Matbaanın kabulü, gazetelerin ortaya çıkışı ve dini kitapların özellikle de *Kur'an*'ın basılması için uzun zaman beklenmiş, ancak bu gibi girişimlerin gerçekten gerekli olduğuna karar verildiğinde harekete geçilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bilim ve teknolojilerin kabulü her zaman pratik gerekçelere dayandırılmıştır. Matbaanın geç kabul edilmesine ilişkin çeşitli teoriler bulunmakla beraber, meselenin en temelde siyasi gerekçelere dayandığı görülmektedir. Yeni teknolojilerin kabul edilmesi sürecinde hükümdar, meşruiyetini destekleyecek güç odaklarının (ekonomik, dini, askeri) onayına ihtiyaç duyar. Osmanlı toplumunda bu güç odağı uzun bir süre ulema olmuş, bu nedenle ulemanın onay ve desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Literatürdeki kaynaklara göre ulemadan matbaanın kuruluşuna ilişkin açık bir muhalefet görülmemiş olsa da, iktidar cephesinde muhtemel bir ayaklanma sırasında matbaanın ciddi bir tehdit oluşturacağı korkusu oluşmuştur. Nitekim hem Osmanlı topraklarındaki azınlıklar hem de Avrupa'da matbaalarda ilk olarak dini kitaplar basılmış ve matbaa ciddi bir propaganda aracına dönüşmüştür. Bu gibi kaygılarla matbaanın kuruluşu gecikmiş; kuruluş aşamasında ise öncelikle Şeyhülislâmdan onay alınmış, denetlenmesi ve hangi kitapların basılacağı gibi kararlar ulemanın yetkisine bırakılarak olası bir karşı çıkışın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Kaybedilen savaşlar ve toprak kayıpları, Osmanlıların askeri alanda teknik

bilgi yetersizliği kabul edilerek Batı'dan bilgi aktarımı gerekli görölmüştür. Böylece XVIII. yüzyılda matbaa, iktidarın ihtiyaç duyduğu yeni meşruiyet kaynağı ve imparatorluğu eski görkemli günlerine kavuşturacak bir araç olarak görölmeye başlamıştır.

“Yine, biz, buluşların gücüne, etkisine ve sonuçlarına dikkat edecek olursak görürüz ki, bunlar, hiçbir yerde Eskiler tarafından bilinmeyen şu üçünden daha açık değildir, yani matbaa, barut ve pusuladan. Çünkü bu üç buluş bütün dünyanın görünümünü ve durumunu değiştirmiştir. İlk olarak literatürde, sonra savaşta, son olarak da denizcilikte ve bu nedenle sayısız değişiklikler elde edilmiştir. O kadar ki, hiçbir imparatorluk, sekt veya yıldız, insana yönelik işlerde, bu mekanik buluşlardan daha büyük bir güç ve etki yapmış görünmüyor” (Bacon, 2012 :198).

Matbaanın tarihin seyrini değiştiren icatlardan biri olduğunu dile getiren Bacon'dan sonra, Elizabeth Eisenstein'ın 1979'da yayınlanan “*The Printing Press as an Agent of Change*” adlı eseriyle birlikte matbaaya ilişkin çalışmaların seyri değişmiştir. Bu çalışmada Eisenstein, matbaayı dünyanın çehresini değiştiren Rönesans, Reform ve modern bilimin doğuşunu hazırlayan bir icat olarak ele alır. Ancak matbaa, tek başına bütün bu toplumsal değişimin yegâne sebebi olmaktan ziyade; kilise, devlet, kapitalizm gibi farklı güç odaklarının kendi amaçları doğrultusunda kullanıp geliştirdiği bir icattır (Eisenstein, 2005: 7). Benzer şekilde Steinberg de basım tarihini, uygarlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul eder. Son beş yüz yıldır fikir aktarımının yegâne vasıtası olan basım, insan eyleminin hemen her aşamasına etkide bulunur ve derinliklerine nüfuz eder. Bu nedenle, ne politik, anayasal, dinsel ve ekonomik olaylar ne de sosyolojik, felsefi ve edebi hareketler matbaanın onlar üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulmadan tam anlamıyla anlaşılabilir (Steinberg, 1996: 1). Avrupa tarihinde bu denli büyük etkiler

yaratan matbaanın Osmanlı toplumundaki gelişimi yavaş olmakla birlikte, uzun vadede imparatorluğun yıkılışına giden süreci hızlandırdığını söyleyebiliriz. Matbaa sayesinde yaklaşık bin iki yüz yıllık sözlü aktarım geleneği (*Kur'an*'ın sözlü aktarımı) yerini yazılı geleneğe bırakmış, otoritesini yitiren ulemâ ile birlikte İslâm dininin toplumsal yapı üzerindeki hakimiyeti sarsılmıştır. Matbaanın geleneksel yapıda yarattığı bu kırılma, bilim ve teknolojiye ilişkin geleneksel paradigmayı dönüştürmüştür.

Bu çalışmada, bilim tarihimiz açısından önem teşkil eden paradigmatik değişimin, yani kaynağını fenden ya da başka bir deyişle bilimden alan modern cemaatin zaferiyle sonuçlanan hem dünyayı algılama biçimini hem de bilim ve teknolojiye dair algıyı değiştiren kırılma, matbaa teknolojisinin alana etkileri üzerinden değerlendirilmiştir.

Batı Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki basım kültürüyle ilgili farklılıklar bizi teknolojik determinist yaklaşımı sorgulamaya itmiştir. Teknolojinin otonom bir yapıda olduğunu ve bu yönüyle toplumsal değişimin yegâne belirleyeni olduğunu savunan teknolojik determinist kuramın teknolojilerin nasıl geliştiğine ilişkin tatmin edici bir açıklama getirememiştir. Teknolojinin sosyal inşası kuramının “sosyal gruplar” kavramı ile teknolojilerin gelişim sürecine toplumsal koşullar da dahil edilerek daha kapsamlı bir açıklama sunulmuştur. Farklı toplumsal ve kültürel koşullarda farklı gelişim sergileyen matbaa teknolojisi örneğinden yola çıkarak teknolojilerin ancak toplumsal bağlamları içinde anlaşılacağı kanıtlanmıştır. Teknoloji, içinde yeşerdiği toplumun iktidar ilişkileri, kültürel ve sosyal yapısı ile diğer toplumsal alt-sistemleri ile ilişkisi içinde şekillenen sosyal bir olgudur. Dolayısıyla teknolojinin toplumsal etkilerine yönelik bir araştırmanın teorik çerçevesi, o topluma özgü dinamikler dikkate alınarak oluşturulması daha anlamlı olacaktır. *SCOT*'un şemasına göre “sosyal gruplar” olarak epistemik cemaatlerin, aydınların ya da okur-yazar kitlenin matbaa ve ürünleri ile girdiği ilişkinin matbaanın gelişimine etkileri açıktır. Matbaanın Batı'da ve Osmanlı'daki gelişim hızı ve etkileri arasındaki fark, toplumsal dinamikleri sürecin tamamen dışında

bırakmanın mümkün olmadığına işaret etmektedir. *SCOT*'un sosyal gruplar vurgusu, teknoloji ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiyi mekanik bir nedensellikten kurtarmaktadır. Toplumsal değişim çok bileşenli karmaşık bir süreç olup, yalnızca tek bir belirleyenin tek başına toplumun tüm katmanlarını dönüştürdüğünü iddia etmek sorunlu görünmektedir. O halde diyebiliriz ki, Osmanlı toplumunda paradigmatik kırılmayı yaratan Gutenberg'in icadı değil, süreç içinde toplumsal yapının dinamikleri içinde kendine yeni bir anlam ve güç kazanan matbaadır.

Osmanlı toplumunun teknolojiyle girdiği ilişkiyi söz konusu kuramlar temelinde açıklama çabası yeni bir çabadır ve geliştirilmeye ihtiyacı vardır. Söz konusu kuramlardan herhangi biri lehine keskin bir sonuca varmak bu çalışmanın kapsamını aşmakta olup, burada teknoloji ve toplum ilişkisine dair yeni bir tartışma alanı açmış olmakla yetinilmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akça, G., (2010), **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar**, Konya: Palet Yayınları.

Arslan, H., (1992), **Epistemik Cemaat- Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi**, İstanbul: Paradigma Yayınevi.

Bacon, F., (2012), **Novum Organum- Tabiatın Yorumu ve İnsan Âlemi Hakkında Özlü Sözler**, Sema Önal (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Baykal, H., (1990), **Türk Basın Tarihi 1831-1923 (Tanzimat-Meşrutiyet-Millî Mücadele Dönemleri)**, İstanbul: Afa Matbaacılık.

Baysal, J., (2010), **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875**, (2. Baskı), İstanbul: Hiperlink Yayınları.

Berkes, N., (2016), **Türk Düşününde Batı Sorunu**, (2. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N., (2017), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (24. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beydilli, K., (1995), **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık.

Bijker, W. E., (1995), **Of Bicycles, Bakelites, and Bulbs: Toward a Theory of Sociotechnical Change**, Cambridge, MA: MIT Press.

Bloom, J. M., (2003), **Kâğıda İşlenen Uygarlık- Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi**, Zülal Kılıç (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Boorstin, D. J., (1996), **Keşifler ve Buluşlar**, Fatoş Dilber (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Burke, P. (2001), **Bilginin Toplumsal Tarihi**, (2. Baskı), Mete Tunçay (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Burke, P., (2014), **Tarih ve Toplumsal Kuram**, (6. Baskı), M. Tunçay (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Cihan, A., (2007), **Osmanlıda Eğitim**, İstanbul: 3F Yayınevi.
- Demir, R., (2014), **Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı**, Ankara: Epos Yayınları.
- Demir, R., (2017), **Bilim ve Toplum**, İstanbul, Lotus Yayınları.
- Demir, R., (2018a), **Bilim ve İktidar**, İstanbul, Lotus Yayınları.
- Draper, J. W., (1875), **History of The Conflict between Religion and Science**, New York: Cambridge University Press.
- Eisenstein, E. L., (2005), **The Printing Press As An Agent of Change**, (11. Baskı) New York: Cambridge University Press.
- Ellul, J., (1964), **The Technological Society**, New York: Vintage Books.
- Ellul, J., (1980), **The Technological System**, New York: The Continuum Publishing.
- Ercan, R., (2011), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fikir Dergiciliği ve Sosyolojiye Etkileri**, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ersoy, O., (1959), **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, Ankara: Güven Basımevi.
- Ersoy, O., (1963), **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Erünsal, İ. E., (2015), **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu**, (2. Baskı), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Febvre, L., Martin, H. J., (1976), **The Coming of the Book-The Impact of Printing 1450-1800**, London: NLB.
- Galanti, A., (1947), **Türkler ve Yahudiler**, (2. Baskı), İstanbul: Tan Matbaası.
- Gerçek, S. N., (2002), **Türk Matbuatı**, Ali Birinci (der.), Ankara: Gezgin Kitabevi.

Giddens, A., (2005), **Sosyal Teorinin Temel Problemleri-Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki**, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Gouldner, A. W., (1979), **The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class**, New York: The Seabury Press.

Göçek, F. M., (1999), **Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü-Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Ankara: Ayraç Yayınevi.

Gramsci, A. (1967), **Aydınlar ve Toplum**, V. Günyol, F. Edgü, B. Onaran (Çev.), İstanbul: Çan Yayınları.

Huff, T. E., (2008), **Modern Bilimin Doğuşu ve Yükselişi-İslam Dünyası, Çin ve Batı**, İ. Kalaycıoğulları, E. Tağman, A. Yetmen (Çev.), Ankara: Epos Yayınları.

İnuğur, M. N., (2005), **Basın ve Yayın Tarihi**, (5. Baskı), İstanbul: Der Yayınları.

Issawi, C., (1982), **An Economic History of the Middle East and North Africa**, NY: Columbia University Press.

Itzkowitz, N., (1972), **Ottoman Empire and The Islamic Tradition**, Chicago: The University of Chicago Press.

Kabacalı, A., (2000), **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın**, İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Koloğlu, O., (1981), **Takvîm-i Vekâyi- Türk Basınında 150 Yıl (1831-1981)**, İstanbul: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları.

Koloğlu, O., (1987), **Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları**, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.

Koloğlu, O., (1992), **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Koloğlu, O., (2015), **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul: Pozitif Yayınları.

Kuhn, T. S., (2008), **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, Nilüfer Kuyaş (Çev.), (8. Baskı), İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Lewis, B., (2015), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (8. Baskı), Boğaç Babür Turna (Çev.), Ankara: Arkadaş Yayıncılık.

Mannheim, K., (1954), **Ideology and Utopia: an Introduction to the Sociology of Knowledge**, London: Routledge.

McLuhan, M., (2017), **Gutenberg Galaksisi-Tipografik İnsanın Oluşumu**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Needham, J., (1954-2016), **Science and Civilization in China**, Cambridge: Cambridge University Press.

Ong, W. J., (1999), **Sözlü ve Yazılı Kültür-Sözün Teknolojileşmesi**, (2. Baskı), Sema Postacıoğlu Banon (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Oral, F. S. (1967), **Türk Basın Tarihi- Osmanlı imparatorluğu Dönemi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sabev, O. (2016), **İbrahim Müteferrika Ya Da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) Yeniden Değerlendirme** (4. Baskı), İstanbul: Yeditepe.

Sakaoğlu, N., (1991), **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Simmel, G., (1999), **Çatışma Fikri ve Modern Kültürde Çatışma**, İstanbul: İz Yayıncılık.

Sismondo, S., (2016), **Bilim ve Teknoloji Araştırmaları Yaklaşımı: Temeller**, S. Sağyan, Ü. Tatlıcan (Çev.) Ankara: Epos.

Steinberg, S. H., (1996), **Five Hundred Years of Printing**, Londra: The British Library and Oak Knoll Press.

Tekeli, İ., İlkin, S., (1999), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Topdemir, H. G., (2002), **İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı**, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Türkcan, E., (2011), **Teknoloji Tarihi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Ülken, H. Z., (2017), **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yalman, A. E. (1914), **The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press**, NY: Columbia University Press.

Wilson, B., (2018), **Milliyetçilik Çağında Kur’an Tercümeleleri- Türkiye’de Yazılı Kültür ve Modern İslâm**, Ceren Can Aydın (Çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.

Makaleler

Akşin, S., (2011), “Düşünce ve Bilim Tarihi 1839-1908”, **Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908**, Yayın Yön. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi, ss. 320-352.

Argın, Ş., (2009), “Türk Aydınının Devlet Aşkı ve Aşkın Devlet Anlayışı”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Dönemler ve Zihniyetler**, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 84-112.

Antel, S. C., (1940), “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I**, İstanbul: Maarif Matbaası.

Bijker, W. E., (2001). “Understanding Technological Culture through a Constructivist View of Science, Technology, and Society”, **Visions of STS: Counterpoints in Science, Technology, and Society Studies**, ed. Cutliffe, S. H., ve Mitcham, C., Albany, NY: SUNY Press.

Birinci, A., Kocabaşoğlu, U., (1995), “Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, **Kebikeç**, S. 2, ss. 101-122.

Bruun, H., Hukkinen, J., (2003), “Crossing Boundaries: An Integrative Framework for Studying Technological Change”, **Social Studies of Science**, S. 33, No. 1, ss. 95-116.

Dafoe, A., (2015), “On Technological Determinism: A Typology, Scope, Conditions, and a Mechanism”, **Science, Technology, & Human Values**, C. 40, S. 6, ss. 1047-1076. doi: 10.1177/0162243915579283

Demir, R., (2018b), “İki Ayrı Epistemik Cemaat, İki Farklı Epistemik Eğilim”, **Bilim ve Ütopya**, S. 291, ss. 50-51.

Demir, R., (2018c), “Bilim Tarihimizi Çatışma Kuramıyla Açıklamak”, **Bilim ve Ütopya**, S. 294, ss. 68-70.

Durdağ, B., (2014), “Teknoloji ve Toplumsal Değişim İlişkisinde Teknolojik Determinist Yaklaşım ve Farklı Veçheleri”, **Uluslararası İşçi ve İletişim Konferansı Bildiriler Kitabı**, Ankara, ss. 25-36.

Ersoy, O., (1980), “İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları”, **Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı Bildiriler**, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, ss. 69-83.

Heilbroner, R. L., (1967), “Do Machines Make History?”, **Technology and Culture**, S. 8, No: 3, ss. 335-345, <http://www.jstor.org/stable/3101719> (03/01/2013 16:33'te Erişildi).

Hessen, B., (2016), “Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri”, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri-Temel Yaklaşımlar, Kavramlar ve Tartışmalar**, (2. Baskı), B. Balkız, V. S. Öğütle (ed.), 65-141.

İhsanoğlu, E., Aynur, H., (2003), “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. 22, ss. 219-255.

Itzkowitz, N. (1962), “Eighteenth Century Ottoman Realities”, **Studia Islamica**, S. 16, ss. 73-94. Doi: 10.2307/1595120

Kılıçbay, M. A., (1985), “Osmanlı Aydını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 1, ss. 55-60.

Koloğlu, O., (1995), “Osmanlı’daki Türkçe Dışı Basın”, **Kebikeç**, S. 2, ss. 127-138.

Merton, R. K., (1938), “Science, Technology and Society in Seventeenth Century England”, **Osiris**, S. 4, ss. 360-632, <http://www.jstor.org/stable/301533> (19/12/2010 18:35'te Erişildi).

Mistakidis, (1912), “Hükümeti Osmanîye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**,

Ortaylı, İ., (2007a), “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu”, **Batılılaşma Yolunda**, İstanbul: Merkez Kitaplar, ss. 9-28.

Ortaylı, İ., (2007b), “Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar”, **Batılılaşma Yolunda**, İstanbul: Merkez Kitaplar, ss. 37-45.

Redman, J. C. A., (2006), “The Evolution of Ottoman Printing Technologies: From Scribal Authority To Print Capitalism”, **XI. Ve XVIII. Centuries Islamic-Turkish Civilization and Europe Internationall Symposium**, İSAM.

Robinson, F., (1993), “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print”, **Modern Asian Studies**, C. 27, S. 1, ss.229-251.

Russell, C. A., (2016), “Bilim ve Din Çatışması”, **Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi**, G. B. Ferngren (Ed.), Cihan Alan (Çev.), İstanbul: Say Yayınları, ss.31-38.

Szyliowicz, J. S. (2013), “Functional Perspectives on Technology: The Case of The Printing Press in Ottoman Empire”, **The History of the Book in the Middle East**, Geoffrey Roper (ed.), Farnham-UK: Ashgate Publishing, ss. 333-343.

Tekeli, İ., (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 2, ss. 456-475.

Varlık, B., (1985), “Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 1, ss. 99-102.

Yurdaydın, H. G., (2011), “Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)-XVIII. Yüzyıl: Çağdaşlaşmanın Başlaması”, **Türkiye Tarihi 3- Osmanlı Devleti 1600-1908**, Yayın Yön. Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi, ss. 300-317.

White, E. A., (1948), “The Warfare of Science and Religion”, **The Historian**, C. 11, No: 1, ss. 3-13.

Özet

Gelişimi Batı'daki kadar hızlı olmasa da matbaanın Osmanlı toplumuna girişi, geleneksel bilim algısı ve toplumsal düzende derin etkiler yaratmıştır. El yazmasından basma kitap kültürüne geçiş, dünyayı algılama biçimini değiştirmiş, böylece ulemanın otoritesi sarsılmış ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, modern epistemik cemaat ulema karşısında yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Geleneksel ilim algısında meydana gelen bu paradigmatik değişimin açıklanmasında çatışma tezinden yararlanılmıştır. Bu çalışmanın amacı, matbaanın XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumunda entelektüel alanda yarattığı etkiler, Batı Avrupa'daki durum ile karşılaştırmalı olarak, teknolojik determinizm ve teknolojinin sosyal inşası kuramları temelinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Matbaa, Çatışma Tezi, Teknolojik Determinizm, Teknolojinin Sosyal İnşası.

Abstract

The introduction of printing press into the Ottoman society had profound impacts on traditional scientific knowledge and social order, even though its development in the Empire took more time than in Western Europe. The transition from script to print culture altered the way of perceiving the world, thus, the authority of ulama was weakened, and the modern epistemic community was able to begin to emerge as a new power against ulama after the second half of the eighteenth century. In order to apprehend this paradigmatic change in the perception of traditional science, the conflict theory was utilised. In the theoretical context of the technological determinism and the social construction of technology, the purpose of this thesis is to shed light on the influences of the printing press on the Ottoman intellectual era, the first half of the nineteenth century, by comparing with the situations in Western Europe.

Keywords: Printing Press, Conflict Thesis, Ulama, Technological Determinism, Social Construction of Technology.